

4.5. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΛΟΓΙΑ

Χρήστος Τζιτζιλής

Είναι γνωστό ότι η ελληνική εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο με τη μορφή διαλέκτων που η καθεμιά τους αποκτά, για διαφορετικούς λόγους, εξαιρετική αίγλη. Δεν είναι λοιπόν περιεργό ότι οι απαρχές της νεοελληνικής διαλεκτολογίας σημαδεύονται από μια προσπάθεια επανασύνδεσης των αρχαιοελληνικών με τις νεοελληνικές διαλέκτους [1] και δεν είναι τυχαίο ότι η «εξωτική» τσακωνική και οι περιφερειακές διάλεκτοι της Κάτω Ιταλίας και του Πόντου είναι οι πρώτες που προσελκύουν την προσοχή των ερευνητών. Όταν, χάρη κυρίως στις εργασίες του Χατζιδάκι, λύνεται οριστικά το πρόβλημα της καταγωγής των νεοελληνικών διαλέκτων και αποδεικνύεται ότι όλες, με εξαίρεση την τσακωνική, προέρχονται από την κοινή, η ελληνική διαλεκτολογία περνά, θα λέγαμε, στο άλλο άκρο. Για μεγάλο χρονικό διάστημα αγνοεί πλήρως ή καταπολεμά την ιδέα της ύπαρξης αρχαίου διαλεκτικού υποστρώματος στις νεοελληνικές διαλέκτους. Μόλις τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο Τσοπανάκης (1955) και άλλοι επαναφέρουν, σε άλλη βάση, το πρόβλημα και προσπαθούν να καθορίσουν αρχαίες διαλεκτικές ζώνες στην ελληνική. Κοινό πάντως χαρακτηριστικό και της παλαιότερης και της μεταγενέστερης έρευνας είναι το χρονικό άλμα που συντελείται στη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης των νεοελληνικών διαλέκτων με τη συστηματική αγνόηση της μεσαιωνικής περιόδου.

Η παρατεταμένη, σε σχέση με την εξέλιξη των διαλεκτικών σπουδών σε άλλες χώρες, προσκόλληση στις ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, που ως ένα βαθμό συνδέεται με τη γενικότερη πορεία της γλωσσολογίας στη χώρα μας, δεν είναι άσχετη με μια εξωγλωσσική αποτίμηση της «αξίας» των διαλέκτων. Η στάση αυτή, που ανάμεσα στα άλλα καθιστά αδύνατη την αναγνώριση της αξίας της ποικιλομορφίας στη διαλεκτολογική έρευνα, ενισχύεται από την απουσία –για την οποία άλλωστε σε μεγάλο βαθμό ευθύνεται– ενός γλωσσικού άτλαντα που θα παρουσίαζε ανάγλυφα την έλλειψη ομοιογένειας στις διαλέκτους.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα των διαλεκτικών σπουδών είναι η υποτίμηση των ξένων επιδράσεων και κυρίως η παραγνώριση κάθε μορφής γλωσσικών επαφών, που η σημασία τους στη μελέτη της ελληνικής, η οποία για αιώνες συνυπάρχει, συνήθως ως κυρίαρχη, με άλλες γλώσσες, είναι αδιαμφισβήτητη. Οι ιδιαιτερότητες αυτές, που με μια πιο ουδέτερη ορολογία θα μπορούσαμε να τις περιγράψουμε ως τάσεις, διαμορφώνουν το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε ως πρόσφατα η διαλεκτολογική έρευνα στην Ελλάδα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ κυριαρχούν οι ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, βασικά προβλήματα της ιστορίας των νεοελληνικών διαλέκτων, όπως αυτό στο οποίο θα αναφερθούμε αμέσως μετά, ο χρόνος δηλαδή εμφάνισής τους, παραμένουν άλυτα.

Αρχή νεοελληνικών διαλέκτων

Για τον χρόνο εμφάνισης των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιαίτερα των βορείων ιδιωμάτων έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. [2]

Ο Browning (1972) προσπαθεί σωστά να συνδέσει την εμφάνιση των επιμέρους νεοελληνικών διαλέκτων με την πολιτική και δημογραφική ιστορία των Ελλήνων. [3] Ο ίδιος επισημαίνει πως, στην προσπάθειά μας να καθορίσουμε την προέλευση και την πρώιμη ιστορία των νεοελληνικών διαλέκτων, θα πρέπει να εξετάζουμε τις περιόδους που οι επιμέρους περιοχές (Πόντος, Καππαδοκία, Κύπρος κ.ο.κ.) αποκλείστηκαν από τον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο με αποτέλεσμα τη μείωση της ενοποιητικής δράσης του κέντρου.

Το σύνολο των προτάσεων για το χρόνο δημιουργίας των νεοελληνικών διαλέκτων θα μπορούσαμε να πούμε πως έχει χαρακτήρα υποθετικό και προσωρινό. Είναι βέβαιο ότι καμιά προσπάθεια δεν είναι δυνατό να μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα χωρίς τη συστηματική μελέτη των μεσαιωνικών ελληνικών διαλέκτων. [4]

Ταξινόμηση νεοελληνικών διαλέκτων

Για τη δυνατότητα ταξινόμησης των νεοελληνικών διαλέκτων ισχύουν δυστυχώς όσα έγραφε πριν από εξήντα περίπου χρόνια ο Τριανταφυλλίδης (1938, 66): «Επειδή δεν έχει προηγηθεί συστηματική γλωσσογεωγραφική έρευνα και λείπει έτσι ο γλωσσογεωγραφικός άτλαντας δεν είναι δυνατό να γίνει οριστική κατάταξη των ελληνικών ιδιωμάτων».

Η πιο γνωστή ταξινόμηση είναι αυτή που πρότεινε στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Χατζιδάκης. Με βάση την εξέλιξη των ατόνων μεσαίων και κλειστών φωνηέντων χωρίζει τα νεοελληνικά ιδιώματα σε βόρεια, όπου τα άτονα /o/ και /e/ τρέπονται σε /u/ και /i/ και τα άτονα /i/ και /u/ κατά κανόνα αποβάλλονται και σε νότια, όπου τα φωνήεντα μένουν ανέπαφα (Hatzidakis 1892, 342).

Με κριτήριο τη διατήρηση ή την αποβολή του ληκτικού [ŋ] -v των ονομάτων τα νεοελληνικά ιδιώματα χωρίζονται σε ανατολικά που διατηρούν το [ŋ] -v, π.χ. [ti'tiŋ] ή και το επεκτείνουν π.χ. [stoman] και σε δυτικά που το αποβάλλουν.

Μια άλλη βασική ισόγλωσσος είναι αυτή που συνδέεται με την ανάπτυξη του λεγόμενου *αλόγου γ*. Στα πιο πολλά μέρη των Κυκλάδων, στη Λέσβο, στην Ικαρία και στην Κρήτη η ανάπτυξη αυτή παρατηρείται σε μεσοφωνηεντική θέση ['kleɣo] και στην ακολουθία φωνήεν + [v] + φωνήεν, π.χ. [ðu'levɣo]. Στις Σποράδες και σε ορισμένα μέρη της Πελοποννήσου το εξακολουθητικό απαντά μόνο στο δεύτερο φωνητικό περιβάλλον, π.χ. ['kleo], αλλά [ðu'levɣo] και σε πολλές περιοχές της χερσαίας Ελλάδας μόνο στο πρώτο, π.χ. ['kleɣo], αλλά [ðu'levo].

Ως βάση για την ταξινόμηση των νεοελληνικών διαλέκτων έχουν προταθεί ακόμη τα παρακάτω φωνητικά, μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα (Τριανταφυλλίδης 1938, 66-67):

1. Η απορρίνωση των ρινικών συμπλεγμάτων mb, ng, nd: πρβ. [ku'bi] - [ku'mbi].
2. Η τροπή του [ç] σε [ʃ]: πρβ. 'çeri > 'ʃeri.
3. Η διατήρηση της λεγόμενης χρονικής αύξησης: e'ðenete - 'ðenate
4. Η χρήση της αιτιατικής ενικού των προσωπικών αντωνυμιών μετά από τα ρήματα *δίνω*, *λέω*: se 'leo - su 'leo
5. Η επίταξη των ατόνων τύπων της προσωπικής αντωνυμίας: 'ðini mu - mu 'ðini.

Η πιο πρόσφατη διαίρεση των νεοελληνικών διαλέκτων είναι αυτή που πρότεινε ο Ν. Κοντοσόπουλος (1983-1984) [5] ο οποίος στηριζόμενος στον τύπο της ερωτηματικής αντωνυμίας κάνει λόγο για Ελλάδα του *π* (ηπειρωτική Ελλάδα και Ιόνια νησιά) και Ελλάδα του *ίντα*. Είναι η μοναδική προσπάθεια κατάταξης που δε στηρίζεται αποκλειστικά σε ένα γνώρισμα, αλλά σε μια δέσμη φωνητικών, λεξιλογικών ακόμη και πολιτισμικών ισογλώσσων.

Σύντομη επισκόπηση των διαλεκτικών σπουδών

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται οι εργασίες μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στη μελέτη των νεοελληνικών διαλέκτων.

Οι πρώτες επιστημονικές προσεγγίσεις των νεοελληνικών διαλέκτων στα μέσα περίπου του προηγούμενου αιώνα ήταν, όπως άλλωστε και η γλωσσολογία γενικότερα, ιστορικά προσανατολισμένες. Το ενδιαφέρον για τις επιμέρους διαλέκτους την εποχή αυτή είναι άνισο και καθορίζεται από την υπαρκτή ή αναμενόμενη αρχαιότητά τους. Αργότερα η κατάσταση αλλάζει, ορισμένες όμως διάλεκτοι εξακολουθούν να προσελκύουν προνομιακά το ενδιαφέρον των ειδικών, ενώ η έρευνα άλλων (όπως τα ιδιώματα της Μακεδονίας, Θράκης και Θεσσαλίας) παρουσιάζει σημαντικά κενά.

Οι ιστορικά προσανατολισμένες εργασίες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των διαλεκτικών μελετών. [6] Στη δεκαετία του '80 εμφανίζονται μια σειρά από διατριβές που κινούνται μέσα στα πλαίσια της *δομικής διαλεκτολογίας*, [7] έτσι όπως διαμορφώνεται στις εργασίες του Martinet. Στην τρίτη περίοδο, που αντιπροσωπεύεται κυρίως από το έργο του B. Newton, *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology* (Κέμπριτζ 1972), χρησιμοποιείται το θεωρητικό μοντέλο της γενετικής διαλεκτολογίας.

Αν εξετάσουμε τις διαλεκτολογικές μελέτες κάτω από το πρίσμα των επιπέδων ανάλυσης, εύκολα διαπιστώνουμε ότι το λεξιλόγιο είναι ιδιαίτερα ευνοημένο. Οι περισσότερες παραδοσιακές διαλεκτολογικές μελέτες περιέχουν και γλωσσάρια διαλεκτικών λέξεων. Σημαντικός είναι άλλωστε ο αριθμός λεξικών επιμέρους διαλέκτων ή ιδιωμάτων. Αρκετά από αυτά και ειδικότερα αυτά που αναφέρονται σε διαλέκτους έχουν και **ετυμολογικό χαρακτήρα**. [8]

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι εργασίες της πρώτης περιόδου περιγράφουν –και καμιά φορά εξηγούν– τις φωνητικές ιδιαιτερότητες των διαλέκτων, ενώ φωνολογική ανάλυση μας προσφέρουν οι συγκριτικά πολύ λιγότερες εργασίες της δεύτερης περιόδου. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν μια σειρά από άρθρα που εξετάζουν επιμέρους φωνητικά και φωνολογικά προβλήματα των νεοελληνικών διαλέκτων (Μαλικούτη-Drachman & Drachman 1983 και άλλοι). Ικανοποιητική –αν και σπάνια πλήρης– είναι η περιγραφή του μορφολογικού συστήματος των διαλέκτων και ιδιωμάτων στις παραδοσιακές διαλεκτολογικές μελέτες.

Η σύνταξη είναι η αδικημένη πλευρά στις διαλεκτικές σπουδές και η αδικία αυτή δεν φαίνεται να είναι άσχετη με το συχνά εμφανιζόμενο ερώτημα για το αν υπάρχει διαλεκτική σύνταξη ή όχι. Στις περισσότερες διαλεκτικές μελέτες η σύνταξη περιορίζεται σε ολιγοσέλιδη –καμιά φορά και μονοσέλιδη– παρουσία και αφορά γνωστές συντακτικές ιδιαιτερότητες (θέση του άκλιτου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας κ.ά.). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η μονογραφία του Αναστασιάδη (1976) για τη σύνταξη του καππαδοκικού ιδιώματος. Χωρίς να παίρνει υπόψη τις σύγχρονες γλωσσολογικές θεωρίες, προσφέρει πλούσιο υλικό, παρακολουθεί την ιστορική εξέλιξη των συντακτικών φαινομένων και εντοπίζει με επιτυχία ομοιότητες και επιδράσεις από την τουρκική.

Οι μελετητές των ιδιωμάτων, κυρίως στις ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, σπάνια περιγράφουν τον τρόπο εργασίας και τη βάση δεδομένων κι ακόμη πιο σπάνια αναφέρουν ρητά ότι δεν περιγράφουν το συγκεκριμένο ιδίωμα, αλλά την αρχαϊκή μορφή του ιδιώματος. Ο στόχος αυτός καθορίζει και την επιλογή των πληροφορητών: ηλικιωμένοι, κυρίως γυναίκες, που δεν έχουν έλθει σε επαφή με άλλες γλωσσικές ποικιλίες (κοινή νεοελληνική, άλλα ιδιώματα), έτσι που να διατηρούν την «καθαρότητα» του ιδιώματος. Η πραγμάτωση του στόχου παίρνει συχνά τη μορφή επίμονης προσπάθειας επαναδραστηριοποίησης γλωσσικών στοιχείων που η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα έχει καταδικάσει σε αχρησία. Αυτό αφορά συνήθως και κατά κύριο λόγο λεξιλογικά στοιχεία που ανήκουν σε πεδία όπως η γεωργία, η ένδυση κλπ., δεν είναι όμως εντελώς άγνωστο και σε άλλα γλωσσικά επίπεδα.

Μια ακραία μορφή της ιδιότυπης αυτής γλωσσικής «λήθης» έχουμε στην περίπτωση εξελλαδικών κυρίως ιδιωμάτων των οποίων οι φορείς διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και βαθμιαία αφομοιώθηκαν γλωσσικά από το νέο περιβάλλον περιορίζοντας το γλωσσικό ιδίωμα του τόπου καταγωγής αρχικά σε ρόλο γλώσσας σπιτιού [home language] και στη συνέχεια σε αυτό που θα ονόμαζα **γλώσσα της μνήμης** ή καλύτερα **γλώσσα των αναμνήσεων** (μια τέτοια περίπτωση αποτελεί σε μεγάλο βαθμό το γλωσσικό ιδίωμα του Μελένικου).

Στις περισσότερες διαλεκτικές περιοχές σήμερα επικρατεί **διγλωσσία** ή ακριβέστερα **διδιαλεκτισμός** με παράλληλη χρήση δύο κωδικών, της κοινής νεοελληνικής και της διαλέκτου. Η χρήση φυσικά καθορίζεται από το βαθμό γνώσης καθενός από τους κώδικες. Στην περίπτωση της επαρκούς γνώσης και των δύο γλωσσικών συστημάτων η διγλωσσική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από συμπληρωματική κατανομή (συγκεκριμένα περιβάλλοντα ή και θέματα απαιτούν μια συγκεκριμένη γλωσσική συμπεριφορά). Οι μονόγλωσσοι, οι χρήστες δηλαδή μόνο του διαλεκτικού κώδικα, εντοπίζονται κυρίως στους ηλικιωμένους, περισσότερο στις γυναίκες και ο αριθμός τους συνεχώς μειώνεται.

Η μελέτη των ενδοδιαλεκτικών ποικιλιών απουσιάζει από τις διαλεκτικές εργασίες και όπως είπαμε για την απουσία αυτή ευθύνονται κυρίως τα χρησιμοποιούμενα θεωρητικά μοντέλα. [9] Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η απροθυμία αναγνώρισης ποικιλιών δεν χαρακτηρίζει μόνο τους ερευνητές των ελληνικών τοπικών ιδιωμάτων, αλλά είναι –ή καλύτερα ήταν ως πρόσφατα– γενικότερη. Τέλος θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, ότι σε παλαιότερες εποχές, όταν η επίδραση της κοινής δεν είχε τη σημερινή έκταση και η κινητικότητα των πληθυσμών ήταν σαφώς μικρότερη, η ομοιογένεια των γλωσσικών συστημάτων θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγαλύτερη.

Αστικές διάλεκτοι

Στην Ελλάδα, όπως άλλωστε αρχικά και σε άλλες χώρες, η διαλεκτολογική έρευνα ταυτίστηκε με τη μελέτη των επαρχιακών ή καλύτερα των μη αστικών διαλέκτων. Η εξέλιξη αυτή, που καθορίστηκε ως ένα βαθμό από τους στόχους της διαλεκτολογίας στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής της, επηρεάστηκε από τις ιδιαιτερότητες της νεοελληνικής διαλεκτολογίας που προαναφέραμε, αλλά και από ιδιαιτερότητες δημογραφικού, θα λέγαμε, χαρακτήρα. Είναι γνωστό ότι οι σύγχρονες ελληνικές πόλεις είναι σε μεγάλο βαθμό δημιουργήματα μεταναστευτικών κινήσεων. Οι πιο σημαντικές από αυτές, αυτές που καθόρισαν τη σημερινή μορφή των πόλεων, είναι ο ερχομός και η εγκατάσταση εκατομμυρίων προσφύγων στα πλαίσια της ανταλλαγής πληθυσμών με όμορες βαλκανικές χώρες, και η μαζική εσωτερική μετανάστευση των μεταπολεμικών χρόνων.

Στα μεταπολεμικά χρόνια η εσωτερική μετανάστευση θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαμορφώνει βασικά δύο τύπους αστικών κέντρων:

1. Πόλεις με διαλεκτόφωνο πυρήνα που τροφοδοτούνται πληθυσμιακά από την επίσης διαλεκτόφωνη περιαστική ενδοχώρα (Λάρισα, Κοζάνη, Σέρρες κ.ά.).
2. Πολυσυλλεκτικές πόλεις, όπου το τοπικό ιδίωμα έχει εξαφανιστεί και έχει αντικατασταθεί από την κοινή ή ποικιλία της κοινής (Αθήνα, Θεσσαλονίκη κ.ά.).

Τις εξελίξεις αυτές δεν θα πρέπει να τις αγνοήσει η διαλεκτική έρευνα. Είναι γνωστό πως στη μελέτη της γλωσσικής ποικιλίας στα αστικά κέντρα καθοριστική παράμετρος παραμένει η κοινωνική διαστρωμάτωση. Κατά τη γνώμη μου, στη μελέτη της γλωσσικής κατάστασης των νεοελληνικών πόλεων πιο σημαντική θα αποδειχθεί η ύπαρξη των «μεταναστευτικών στρωμάτων» και όχι των κοινωνικών.

Η γλωσσική συμπεριφορά του διαλεκτόφωνου εσωτερικού μετανάστη στην Ελλάδα μας είναι γνωστή όχι από ειδικές εργασίες, αλλά από γενικές παρατηρήσεις.[10] Ο στιγματισμένος διαλεκτικός λόγος έξω από το φυσικό του περιβάλλον αντιπαρατίθεται με την κοινή και η πορεία της γλωσσικής αφομοίωσης θα μπορούσε να περιγραφεί ως μια προσπάθεια απαλλαγής από το λόγο αυτόν, που επιτυγχάνεται με την κατάκτηση ή ενεργοποίηση της κοινής νεοελληνικής. Θα πρέπει λοιπόν στο μέλλον να μελετηθούν οι μηχανισμοί *αποδιαλεκτοποίησης*, οι παράγοντες που επηρεάζουν τους ρυθμούς αστικοποίησης του διαλεκτικού λόγου (ηλικία, μόρφωση, συχνή ή αποκλειστική επαφή με διαλεκτόφωνους φορείς σε μικροκοινωνίες όπως η οικογένεια και η παρέα, δημιουργία θυλάκων από συγχωριανούς κ.ά.). Και φυσικά, στα πλαίσια της μελέτης των αστικών διαλέκτων και των κοινωνικά προσδιορισμένων ποικιλιών, θα πρέπει να μελετηθούν τα αναφομοίωτα διαλεκτικά στοιχεία, που, κατά τη γνώμη μου, αποτελούν και τη βασική αιτία εμφάνισης γλωσσικών ποικιλιών στα αστικά κέντρα.

Ειδικότερα για τις πόλεις με διαλεκτόφωνο πυρήνα θα πρέπει να μελετηθούν οι ειδικές συνθήκες συνύπαρξης κοινής και διαλέκτου, οι χρήσεις του κάθε κώδικα (συμπληρωματική κατανομή ή όχι) και τέλος να εξετασθούν οι πιθανότητες δημιουργίας τοπικών διαλεκτικών κοινών.

Κοινωνικές διάλεκτοι

Οι κοινωνικές διάλεκτοι δεν καθορίζονται όπως οι τοπικές από τον τόπο όπου μιλιούνται, αλλά από τις κοινωνικές ομάδες που τις μιλούν. Στην Ελλάδα οι διάλεκτοι της κατηγορίας αυτής ελάχιστα έχουν μελετηθεί. Πιο ευνοημένες εμφανίζονται οι λεγόμενες συνθηματικές γλώσσες, αν και συνήθως ασχολούνται με αυτές ερασιτέχνες. *Μοναδική ίσως εξαίρεση αποτελεί ο Μ. Τριανταφυλλίδης με έργα όπως τα «ντόρτικα» της Ευρυτανίας (Τριανταφυλλίδης 1963) [11] και άλλοι.*

Αρκετές εργασίες έχουν αφιερωθεί στη λεγόμενη *γλώσσα της πιάτσας* [12].

Οι μελλοντικές εργασίες θα πρέπει να λάβουν υπόψη τον έντονα βαλκανικό χαρακτήρα ορισμένων από τις γλωσσικές αυτές ποικιλίες (σημαντικός αριθμός βαλκανικών δανείων, κοινά βαλκανικά στοιχεία κ.ο.κ.)

Πρόσφατα, και με αρκετή καθυστέρηση σε σχέση με ανάλογες έρευνες σε άλλες χώρες, εμφανίστηκαν ορισμένα άρθρα με αντικείμενο τη γλώσσα των νέων (Iordanidou & Androutsopoulos 1997 και άλλα). Πρόκειται για μια περιοχή με ειδικούς ρυθμούς γλωσσικής αλλαγής, που θα πρέπει να μελετηθεί πιο συστηματικά.

Η σύντομη επισκόπηση των σπουδών που αφορούν τις αστικές και κοινωνικές διαλέκτους ήταν αδύνατο, εξαιτίας της ύπαρξης καθοριστικών κενών, να αποφύγει την αναφορά στα ερευνητικά ζητούμενα. Επειδή όμως τα κενά είναι σημαντικά και στην έρευνα του παραδοσιακού αντικειμένου της διαλεκτολογίας, των μη αστικών δηλαδή διαλέκτων, δεν θα ήταν άσκοπο να κλείσουμε με μια απαρίθμηση των ζητούμενων που έχουν επείγοντα χαρακτήρα:

1. Χαρτογράφηση των ελληνικών διαλέκτων (προς το παρόν διαθέτουμε μόνο το **γλωσσικό άτλαντα της Κρήτης**, Κοντοσόπουλος 1988) [13].
2. Συνέχιση της επιτόπιας έρευνας σε περιοχές που δεν έχουν ερευνηθεί (κυρίως στη Μακεδονία, Θράκη και Θεσσαλία).
3. Μελέτη των εξωελλαδικών διαλέκτων (βλ. Χριστίδης et al. 1999).
4. Προετοιμασία εργασιών που θα καλύπτουν με πληρότητα όλα τα επίπεδα ανάλυσης των διαλέκτων (υποδειγματική από την άποψη αυτή είναι η πρόσφατη μονογραφία του Drettas (1997) για την ποντιακή).
5. Σύνταξη λεξικού των νεοελληνικών διαλέκτων (μια λύση θα ήταν να πάψει το ιστορικό λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών να είναι «της τε κοινώς ομιλουμένης» και να περιοριστεί στο λεξιλόγιο των διαλέκτων).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. 1924. Εισαγωγή εις την νεοελληνικήν φιλολογίαν. Α. Περί της αρχής των νέων ελληνικών διαλέκτων. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1 (1924): 93-108.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Β. 1976. *Η σύνταξη στο φαρασιώτικο ιδίωμα της Καππαδοκίας*. Θεσσαλονίκη.
- BROWNING, R. 1972. *Η ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα*. Μτφρ. Δ. Σωτηρόπουλος. Αθήνα: Παπαδήμα.
- DRETTAS, G. 1997. *Aspects pontiques*. Παρίσι.
- . Η ποντιακή διάλεκτος και η χρησιμότητά της στην παιδαγωγική της σύγχρονης ελληνικής. Στο *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης et al. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- HATZIDAKIS, G. 1892. *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Λειψία.
- IORDANIDOU, A. & I. ANDROUTSOPOULOS 1996. Teenage Slang in Modern Greek. Στο *Greek Linguistics '95. Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Γλωσσολογικού Συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα* (Salzburg 1995), επιμ. G. Drachman, A. Malikouti-Drachman, J. Fykiyas, C. Klidi. W. Neugebauer Verlag GmbH.
- KONTOSSOPOULOS, N. [CONTOSSOPOULOS, N.] 1983-1984. La Grèce du τι et la Grèce du είντα. *Γλωσσολογία* 2-3(1983-1984): 149-162.
- . 1988. *Γλωσσικός Άτλας της Κρήτης*. Ηράκλειο.
- ΜΑΛΙΚΟΥΤΗ-DRACHMAN, A. & G. DRACHMAN 1983. Μη φωνολογικοί περιορισμοί σε φωνολογικούς νόμους βορείων ιδιωμάτων. Στο *Πρακτικά Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*. Θεσσαλονίκη.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Μ. 1938. *Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*. Αθήνα. Επανεκδόση ως 3^{ος} τόμ. του *Απαντα* [Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 1963].
- . 1963. Τα «ντόρτικα» της Ευρυτανίας. Συμβολή στα ελληνικά «μαστόρικα». Στο *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, 2^{ος} τόμ., 33-45. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- TZITZILIS, CH. 1999. Bemerkungen zu einem russisch-griechischen Gesprächsbuch des 15. Jhs. *Zeitschrift für Balkanologie*. Υπό εκτύπωση.
- TSOPANAKES, A. 1955. Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen. *BZ* 48 (1955): 49-72.
- ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ, Α.-Φ. ET AL, επιμ. 1999. *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

[1] **Κείμενο 1:** Hodot, R. 2000. Αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι και νεοελληνικές διάλεκτοι. Στο *Η ελληνική γλώσσα και η διάλεκτοί της*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης et al., 29-34. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
© ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

0. Οι γραπτές πηγές που διαθέτουμε για την ελληνική γλώσσα καλύπτουν –σχεδόν χωρίς διακοπές– μια περίοδο τριανταπέντε αιώνων. Αυτή η σπάνια στην ιστορία των γλωσσών μακροβιότητα γίνεται ακόμη πιο σημαντική ενόψει του γεγονότος ότι αφορά *μία* γλώσσα, αναγνωρίσιμη στις δομές της και σε ένα μεγάλο τμήμα του λεξιλογίου της, σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής αλυσίδας. ...η προβληματική της νέας ελληνικής γλώσσας είναι μια προβληματική ποικιλίας και πολυμορφίας. Το ζήτημα της εθνικής γλώσσας που όφειλε να συνοδεύει την συγκρότηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους στο 19ο αιώνα είχε τεθεί με όρους *διγλωσσίας* και σήμερα που η διγλωσσία αυτή φαίνεται οριστικά ξεπερασμένη, η γλωσσική κοινότητα στρέφεται προς τις διαλέκτους της, που παρουσιάζονται ως διατηρητέα κληρονομιά, ως πλούτος που πρέπει στο εξής να αναδειχθεί.

1. Αυτή η πολυμορφία μέσα στην ενότητα διαφαίνεται από τις πρώτες γραπτές πηγές που μας έχουν σωθεί, σε συλλαβικό σύστημα, και που χρονολογούνται στον 15^ο αιώνα π.Χ. Η εμφάνιση του αλφαβήτου μερικούς αιώνες αργότερα φέρνει την διαλεκτική πολυμορφία στην επιφάνεια. Η πολυμορφία αυτή είναι παρούσα ήδη στις πρώτες επιγραφικές πηγές, και αναδεικνύεται στο πρώτο λογοτεχνικό μνημείο: η γλώσσα των ομηρικών ποιημάτων είναι, όπως και το ίδιο το περιεχόμενο των αφηγήσεων, μια *ραψωδία*. Επιπλέον, οι διάλεκτοι συνυπάρχουν για καιρό χωρίς την παρουσία μιας τυποποιημένης γλώσσας αναφοράς. Η έννοια αυτή μάλιστα φαίνεται ότι ήταν ξένη για την γλωσσολογική σκέψη των αρχαίων.

Υπήρχαν λοιπόν διάλεκτοι στην αρχαία ελληνική, υπάρχουν διάλεκτοι και στην νέα ελληνική. Εδώ θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει πολλά ερωτήματα διαφορετικής τάξης και άνισης σημασίας στις διάφορες αναλύσεις του ζητήματος:

- Παρατηρείται συνέχεια ανάμεσα στις αρχαίες και τις σύγχρονες διαλέκτους;
- Σε ποιο βαθμό η γνώση των αρχαίων διαλέκτων μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της συγκρότησης της νέας ελληνικής γλώσσας;
- Σε ποιο βαθμό είναι χρήσιμη για τη μελέτη των αρχαίων διαλέκτων η συνεξέταση της νέας ελληνικής και των ποικιλιών της;

2. Οι πρώτες αλφαβητικές πηγές παρουσιάζουν διαλεκτικά χαρακτηριστικά. Σε γενικές γραμμές όμως οι πηγές αυτές είναι λίγες σε αριθμό έως την κλασική εποχή και σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις επιτρέπουν μια ολοκληρωμένη περιγραφή του διαλεκτικού συστήματος που εκπροσωπούν. Συχνά οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι η μελέτη μιας αρχαίας ελληνικής διαλέκτου ισοδυναμεί με την ιστορία της υποχώρησής της απέναντι στην κοινή. Με βάση αυτήν την διαπίστωση θα μπορούσαμε ίσως να κάνουμε την ακόλουθη σχηματική περιγραφή της ιστορίας της ελληνικής στην αρχαιότητα:

(1) Την υποθετική αρχική ενότητα της πρωτοελληνικής, (2) ακολουθεί μια πρώτη διάσπαση σε διαλέκτους, αρχαιότερη από τις παλιότερες γραπτές πηγές. Το συλλαβογραφικό σύστημα που είναι γνωστό ως γραμμική Β καταγράφει την γλωσσική μορφή που συμβατικά ονομάζουμε μυκηναϊκή. Η γλωσσική αυτή μορφή εμφανίζει χαρακτηριστικά τα οποία, ανεξάρτητα από την ερμηνεία που τους δίνουμε, προϋποθέτουν κάποια διαλεκτική διαφοροποίηση. Παρατηρούμε έτσι την εξέλιξη του *ti* σε *si* στον τύπο *o-di-do-si du-ru-to-mo/ t̥ d̥i̯d̥o-si* δρυτόμος (PY Vn 10, 1), ενώ άλλες διάλεκτοι διατηρούν το *ti* κατά την πρώτη χιλιετία. Αυτό σημαίνει ότι στην εποχή των μυκηναϊκών ανακτόρων πολλοί Έλληνες σε περιοχές που βρίσκονται στα όρια της μυκηναϊκής κοινότητας χρησιμοποιούσαν διαφορετική προφορά. Γραφηματικές παραλλαγές όπως *re-mo / re-ma* (σπέρμα) φαίνεται ότι μαρτυρούν την απουσία απόλυτης ομοιογένειας ακόμη και στο εσωτερικό της μυκηναϊκής κοινότητας. (3) Η μυκηναϊκή λοιπόν είχε από νωρίς το ρόλο μιας ομοιογενποιημένης διοικητικής γλώσσας που γραφόταν από γραφείς των οποίων τα μητρικά ιδιώματα ενδεχομένως ήταν διαφορετικά και οι οποίοι ίσως διατηρούσαν διαφοροποιημένες χρήσεις στον προφορικό λόγο.

(4) Μετά την κατάρρευση των βασιλείων της δεύτερης χιλιετηρίδας, η διάσπαση σε διαλέκτους ακολουθεί ελεύθερη πορεία. Πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, όπως η δημιουργία των πόλεων-

κρατών και ο αποικισμός σε όλο το μήκος των ακτών της Μεσογείου, ευνοούν την ανάπτυξη τους έως την έλευση της κλασικής εποχής. (5) Από τον 5^ο αιώνα όμως αρχίζει μια σταδιακή διαδικασία ενοποίησης. Οι διάλεκτοι των πόλεων χάνουν έδαφος μπροστά στην αττικο-ιωνική κοινή, και η διαδικασία αυτή, που επιταχύνεται σημαντικά με την αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τα ελληνοιστικά βασίλεια, ολοκληρώνεται κάτω από την ρωμαϊκή κυριαρχία, όταν η κοινή γίνεται η πιο διαδεδομένη γλώσσα επικοινωνίας του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας.

(6) Η διάλυση του ρωμαϊκού κράτους και στη συνέχεια οι ανακατατάξεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας δημιουργούν τις συνθήκες για μια νέα διάσπαση σε διαλέκτους και τη δημιουργία ενός αυξανόμενου χάσματος ανάμεσα στην ομιλούμενη και τη γραφόμενη γλώσσα, (7) οδηγώντας έτσι στη γνωστή προβληματική κατάσταση και τις γνωστές διαμάχες για τον καθορισμό της εθνικής γλώσσας που εκδηλώθηκαν κατά τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

3. Μια τέτοια σχηματική παρουσίαση της ιστορίας της ελληνικής ακυρώνει καταρχήν την πιθανότητα ύπαρξης συνέχειας ανάμεσα στις αρχαίες διαλέκτους, που υποχώρησαν μπροστά στην κοινή, και τις σύγχρονες διαλέκτους, η διαίρεση των οποίων έχει διαφορετική βάση από αυτήν των αρχαίων διαλεκτικών ομάδων. Ωστόσο αναγνωρίζονται γενικά δύο εξαιρέσεις στην αρχική αυτή θέση: 1. ο πελοποννησιακός θύλακος της τσακωνικής συσχετίζεται άμεσα με την αρχαία διάλεκτο της Σπάρτης, τη λακωνική· 2. η παρουσία ελληνικών διαλεκτικών θυλάκων στη νότια Ιταλία ερμηνεύεται συχνά –αν και αυτό είναι αμφιλεγόμενο– ως κατάλοιπο των δωρικών αποικιών που ιδρύθηκαν εκεί στην πρώτη χιλιετία π.Χ.

4. ...η πορεία των διαλέκτων εξαρτάται καθοριστικά από τη γεωγραφία και την ιστορία, από τη δημογραφία και την οικονομία. Η μελέτη των αρχαίων διαλέκτων, όπως και των σύγχρονων, δεν πρέπει να εξαντλείται στην εξέταση του ρεπερτορίου των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους ούτε των ισογλωσσών που τις συνδέουν με τις γειτονικές διαλέκτους. Με δεδομένη τη μεσολάβησή της κοινής, είναι απαραίτητο να υποβάλουμε και αυτήν στη μικροσκοπική ανάλυση που χρησιμοποιείται και για τις διαλέκτους. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο όρος *κοινή* απέχει πολύ από το να περιγράφει μία και μόνη πραγματικότητα, ακόμη και όταν την περιορίζουμε στη γραπτή της μορφή, που παρεμβάλλεται στο εγχείρημα της πρόσβασης στην ομιλούμενη γλώσσα.

Για να περιοριστώ σε μία μόνο πλευρά, που μου φαίνεται ότι προσφέρεται για κάποιο παραλληλισμό με το ζήτημα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής κοινής, παρατηρούμε ότι από τη μια περιοχή στην άλλη δεν είναι πάντα οι ίδιες κοινωνικές ομάδες που λειτουργούν ως κινητήριες δυνάμεις για την εισαγωγή της κοινής. Τέτοιο ρόλο κάποτε έχουν οι άρχουσες πολιτικές τάξεις, όπως π.χ. στη Μακεδονία κατά τον 5^ο και τον 6^ο π.Χ. αιώνα [...], ή στη Λυκία, για να αναφέρουμε το παράδειγμα ενός μη ελληνικού κράτους [...]. Οι έμποροι και άλλοι παράγοντες της ιδιωτικής οικονομίας χρησιμοποίησαν από πολύ νωρίς την κοινή ως γλώσσα των συναλλαγών. Έτσι, από τον 5^ο αιώνα, οι επιγραφές που αφορούν τον κατασκευαστικό τομέα συντάσσονται, σχεδόν σε όλο τον ελληνικό κόσμο, στην κοινή [...]. Στην Αθήνα, τα λαϊκά στρώματα, εν μέσω ενός κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος, λειτούργησαν ως ένας από τους φορείς της γλωσσικής αλλαγής [...]. Ένας άλλος φορέας της εξέλιξης εκπροσωπείται από τις μορφωμένες ελίτ που ελκούνταν από το γόητρο της ιωνικής λογοτεχνικής γλώσσας και τις απασχολούσε η «απο-επαρχιοποίηση» της γλώσσας τους, έτσι ώστε να γίνει ένα ανταγωνιστικό προς την πρώτη όργανο [...].

Τα επίπεδα ύφους της γλώσσας που επηρεάστηκαν ποικίλλουν βέβαια ανάλογα με τους εν λόγω παράγοντες της αλλαγής, καθώς επίσης ποικίλλει και ο ρυθμός αντικατάστασης της διαλέκτου από την κοινή και, αρχικά, και η ίδια η λειτουργία της κοινής: εδώ γλώσσα της διοίκησης, αλλού *lingua franca*. Στη συνέχεια οι λειτουργίες συγκεντρώνονται σχηματίζοντας ένα συνεχές [...].

Η διάδοση όμως της κοινής δεν επιτεύχθηκε χωρίς αντιστάσεις. Φαίνεται ότι κατά την ελληνοιστική εποχή αρκετές πόλεις επέλεξαν να ακολουθήσουν ή τουλάχιστον θέλησαν να εξαγγείλουν γλωσσικές πολιτικές, διατηρώντας παράλληλα αυτούσια τη χρήση της αρχαίας διαλέκτου στα επίσημα κείμενα. Ευδοκίμουν λοιπόν άφθονα χαρακτηριστικά μιας κοινής και υπερδιολεκτισμοί που προδίδουν το πρόβλημα της πραγματικής γνώσης της διαλέκτου —δεν αντιστοιχεί πια στη γλωσσική πραγματικότητα των γραφένων. Ακόμη, εμφανίζονται ενδιάμεσα

στάδια ανάμεσα στις διαλέκτους και την κοινή. Έτσι, κυρίως στην επικράτεια της δωρικής, παράλληλα με την κοινή και ανταγωνιστικά προς αυτήν, αναπτύσσονται μορφές *κοινών*, με βάση ένα είδος standard, «πρότυπης δωρικής», απαλλαγμένης από τα πολύ ειδικά χαρακτηριστικά των τοπικών ιδιωμάτων. Ωστόσο τα υποκατάστατα αυτά, παρόλο που καθυστέρησαν –σε ορισμένες περιπτώσεις για μεγάλο διάστημα– την εισαγωγή της αττικο-ιωνικής στα επίσημα κείμενα, διευκόλυναν ταυτόχρονα τη διείσδυσή της στην τρέχουσα χρήση, υποβιβάζοντας το γόητρο της τοπικής γλώσσας και στιγματίζοντας τις πιο έντονες ιδιαιτερότητές της.

Πριν επιβληθεί η κοινή ως νόρμα αλλά και ως καθημερινό όργανο, η πλειοψηφία των Ελλήνων χρειάστηκε να χρησιμοποιήσει, για ένα διάστημα μεγαλύτερο ή μικρότερο ανάλογα με τον τόπο, συγχρόνως δύο ή τρεις διαφορετικούς κώδικες. Σε αυτό τους βοήθησε ένα παλιό βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας: τουλάχιστον από την καθιέρωση των Ολυμπιακών Αγώνων (γεγονός αφετηριακό), οι αρχαίοι Έλληνες είχαν έντονα τη συνείδηση ότι ανήκουν στην ίδια κοινότητα, πέρα και παρά τις ιδιαιτερότητές τους. Παρόλο που μιλούσαν διαφορετικές διαλέκτους, δεν αισθάνονταν λιγότερο ελληνόφωνοι, και τα λογοτεχνικά έργα –αυτό το κοινό πολιτισμικό κεφάλαιο που ξεκίνησε με τα ομηρικά ποιήματα– δημιουργούσε ένα αίσθημα οικειότητας ως προς τη διαφορετικότητα των γειτονικών συστημάτων. Τα πνεύματα και τα αυτιά πρέπει λοιπόν να ήταν αρκετά προετοιμασμένα να δεχτούν την κοινή και τις κοινές.

5. Η αναφορά σε ένα κοινό πρότυπο δεν εγγυάται την πλήρη ομοιομορφία στη χρήση. Η αρχαία ελληνική κοινή δεν είναι απαλλαγμένη από κατά τόπους διαφοροποιήσεις. Αυτές εκδηλώνονται κυρίως σε φωνολογικά χαρακτηριστικά και στο λεξιλόγιο. Οι τοπικές αυτές ποικιλίες είναι προφανώς παράγωγες των διαλέκτων ή των γλωσσών που βρίσκονταν σε χρήση παλιότερα στην περιοχή, και η μελέτη τους συμπληρώνει εκείνη των διαλέκτων ή των γλωσσών αυτών. Ένα δείγμα τέτοιων εργασιών μπορεί να βρει κανείς στον Brixhe 1998.

Από την άλλη, οι νεότερες απολήξεις φαινομένων που παρατηρούνται στην κοινή εν είδει παραλλαγών αξίζει επίσης να ερευνηθούν και να αναλυθούν. Η κατανόηση των αρχαίων δεδομένων και η κατανόηση των νεότερων δεδομένων μπορούν να βοηθηθούν αμοιβαίως. Αν και οι αρχαίες διάλεκτοι δεν διασώθηκαν ως οργανωμένα γλωσσικά συστήματα, ορισμένα χαρακτηριστικά μπόρεσαν να επιζήσουν στη διάρκεια των ιστορικών ανακατατάξεων σε μια δεδομένη γεωγραφική περιοχή, και μάλιστα να εξαπλωθούν και να βρουν σήμερα την πλήρη έκφρασή τους. Δύο παραδείγματα είναι αρκετά: 1. με αφετηρία τη διπλή θέση των εγκλιτικών προσωπικών αντωνυμιών στη γλώσσα της *Καινής Διαθήκης*, ο Janse (1993) επισημαίνει την ύπαρξη διαφοροποίησης ανάμεσα στις ηπειρωτικές νεοελληνικές διαλέκτους, που γενικεύουν την πρόταξη, και τις νησιωτικές-μικρασιατικές διαλέκτους, που δείχνουν προτίμηση στην επίταξη. 2. Ο Brixhe (1999) αναγνωρίζει σε πρόσφατα δημοσιευμένα μακεδονικά επιγραφικά κείμενα μια τάση για κλείσιμο των μεσαίων φωνηέντων, χαρακτηριστικό που συνεισέφερε η μακεδονική στην τοπική κοινή και που σήμερα το μοιράζεται «με μια μεγάλη ζώνη που περιλαμβάνει την Αττική, τη Βοιωτία και τη Θεσσαλία».

6. Επιστρέφω, κλείνοντας, στα τρία ερωτήματα που διατυπώθηκαν στην αρχή αυτής της ανακοίνωσης: σε σχέση με το πρώτο περιορίζομαι να απαντήσω ότι η ύπαρξη άμεσης συνέχειας ανάμεσα στις αρχαίες και τις σύγχρονες διαλέκτους είναι σε γενικές γραμμές απίθανη και πάντως μη αποδείξιμη. Ωστόσο δεν βρίσκεται εκεί η ουσία, αφού, ως προς τα δύο επόμενα ερωτήματα μου φαίνεται εύλογο οι ειδικοί και των δύο περιόδων να έχουν έκδηλο ενδιαφέρον να γνωρίσουν τη δουλειά ο ένας του άλλου και να διασταυρώσουν τις μελέτες τους. Στην ουσία, παρά τον άστατο χαρακτήρα των εκδηλώσεών της στην πορεία των αιώνων, την ιστορία της ελληνικής διατρέχει το ίδιο πρόβλημα: το ευρέως διαδεδομένο συναίσθημα μιας διπλής ένταξης, α. στην μεγάλη ελληνόφωνη κοινότητα και στην *παιδεία* της, β. στην ιδιαίτερη πατρίδα –φορέα ιδιαίτερων αξιών– και στο ιδίωμά της. Για τον λόγο αυτό, περισσότερο ίσως από ό,τι σε άλλους τομείς, η πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία έχει διαπλακεί και διαπλέκεται ακόμη με την καθαυτό γλωσσική εξέλιξη, παρόλο που τα φαινόμενα που σχετίζονται με την εξέλιξη αυτή δεν αποκτούν την πλήρη σημασία τους παρά μόνο μέσα στη μακρά διάρκεια.

¹ Είναι και γλώσσα της διοίκησης: η ρωμαϊκή διοίκηση διαθέτει μία υπηρεσία ab epistulis Graecis με την αρμοδιότητα να μεταφράζει τα κρατικά έγγραφα.

² Η ερμηνεία τους απαιτεί μεγάλη μεθοδολογική σύνεση, αφού έχουμε πρόσβαση μόνο σε γραπτές πηγές.

³ Εδώ οφείλεται και η μεγάλη σημασία που δόθηκε στη λογοτεχνική γλώσσα (παρά το ότι ήταν πολύ απομακρυσμένη από τις προφορικές χρήσεις της εποχής) π.χ. με τον απικισμό στον 1^ο και τον 2^ο αιώνα ή με την καθαρεύουσα στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα.

⁴ Αν και συχνά, όπως συμβαίνει και σήμερα, κάνει πολλές προσπάθειες προκειμένου να το διατηρήσει.

Μετάφραση Ελένη Μπακαγιάννη

[2]

Ο Heisenberg θεωρεί ότι οι νεοελληνικές διάλεκτοι δημιουργούνται μετά την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους (1204), όταν παύει να λειτουργεί η ισχυρή ενοποιητική δύναμη της πρωτεύουσας. Ο Χατζιδάκις πιστεύει ότι η ανάπτυξη των νεοελληνικών διαλέκτων ανάγεται σε «ικανώς αρχαίους χρόνους» και παρατηρεί ότι κατά το 14^ο αιώνα η κυπριακή διάλεκτος παρουσιάζεται στις *Ασσίζες* ήδη διαμορφωμένη. Ο Melliet δέχεται ότι αναπτύχθηκαν ανάμεσα στον 8^ο και 15^ο αιώνα και ο Thumb κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα. Ο Αναγνωστόπουλος (1924), σε ειδικό άρθρο όπου αναφέρονται και οι απόψεις των προαναφερθέντων ερευνητών, γράφει ότι η αρχή των νεοελληνικών διαλέκτων πρέπει να αναχθεί στους πρώτους χρόνους του μεσαιωνικού ελληνισμού, η οριστική τους όμως διαμόρφωση φαίνεται πως συντελέστηκε κατά το 13^ο αιώνα.

[3] **Κείμενο 2:** Browning, R. 1995. *Η ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα*. 2^η έκδ. Αθήνα: Παπαδήμας, σελ. 167-178.

© Παπαδήμας

Μπορούμε τώρα να στραφούμε στην ιστορία των ελληνικών διαλέκτων. Όταν η κοινή έγινε η γλώσσα της τεράστιας πλειοψηφίας των ομιλητών της ελληνικής, από τη Σικελία ως τα ιρανικά σύνορα, δύο τάσεις δρούσαν συνεχώς. Από τη μια, υπήρχε η φυσική τάση μιας γλώσσας που μιλιόταν σε μια ευρεία περιοχή να αναπτύξει τοπικές διαφορές, που στην περίπτωση της ελληνικής μπορεί να ενδυναμώθηκε από μακρές περιόδους διγλωσσίας σε μερικές περιοχές και από τις συνακόλουθες επιδράσεις του γλωσσικού υποστρώματος πάνω στην ελληνική που μιλιόταν εκεί. Αυτό θα συνέβαινε ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία, ο εξελληνισμός της οποίας ήταν μια πολύ βραδεία διαδικασία, παρά την πρώιμη εγκαθίδρυση μεγάλου αριθμού ελληνικών πόλεων στα παράλια και στο εσωτερικό. Από την άλλη, υπήρχε η ενοποιητική επίδραση της κοινής λογοτεχνικής γλώσσας, της συχνής και εύκολης επικοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας, της συνειδητής προσπάθειας του σχολείου να διατηρήσει την ομοιομορφία σ' ένα επίπεδο, της εκκλησίας –με την κοινή της γλώσσα της λειτουργίας και του κηρύγματος– και όλοι οι παράγοντες που συμβάλλουν στην ομοιογένεια σ' ένα συγκεντρωτικό κράτος που οι ομοιογενείς θεσμοί του απολάμβαναν μεγάλο κύρος. Σε περιοχές όπου η ελληνική ήταν για αιώνες η γλώσσα ολόκληρου του πληθυσμού, δηλ. στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα νησιά, στη δυτική παραλία της Μικράς Ασίας και στη Σικελία και τη νότια Ιταλία, η κοινή που μιλιόταν ιδιαίτερα στα πιο απομακρυσμένα μέρη της υπαίθρου ή ανάμεσα στα μέλη κάθε κλειστής ομάδας, ίσως να παρουσίαζε ακόμη ισχυρά ίχνη της αρχαίας ελληνικής διαλέκτου της περιοχής. Αυτό που πρέπει να αναζητούμε στην προσπάθειά μας να εγκαθιδρύσουμε την αρχή και την πρώιμη ιστορία των νεότερων διαλέκτων είναι περιστάσεις κατά τις οποίες κάποια περιοχή ήταν σε κάποιο βαθμό αποκομμένη από την υπόλοιπη ελληνόφωνη κοινότητα κι έτσι εξασθένησε η τάση προς την ομοιομορφία.

Μια τέτοια κατάσταση θα δημιουργήθηκε από την εισβολή και τη μερική εποίκηση της Πελοποννήσου από τους Σλάβους στις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} και τον πρώιμο 7^ο αιώνα. Οι πηγές μας μιλούν για γενικές μετακινήσεις πληθυσμού και μια πηγή, ένα χρονικό μεγάλο ενδιαφέροντος αλλά αβέβαιης αξιοπιστίας, μιλά για μετανάστευση βοσκών από τη Λακωνία στην ορεινή περιοχή κοντά στη Μονεμβασιά, βοσκών που οι απόγονοί τους ονομάζονταν Τσάκωνες. Κατά πόσο αυτό είναι μια γνήσια λαϊκή παράδοση ή μια λόγια κατασκευή είναι αμφισβητήσιμο σημείο. Όπως κι αν έχει το ζήτημα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι σλαβικές εισβολές ανάγκασαν πολλούς από τους Έλληνες κατοίκους της Πελοποννήσου να αποσυρθούν στις ελάχιστες προσιτές περιοχές και σ' αυτές που μπορούσαν πιο εύκολα να υπερασπιστούν. Τα άγρια βουνά της Τσακωνιάς είναι ακριβώς μια τέτοια περιοχή. ...Το πιο μεγάλο μέρος του εσωτερικού της

Πελοποννήσου απομακρύνθηκε δραστικά από τον βυζαντινό έλεγχο μέχρι την αρχή του 9^{ου} αιώνα, αν και η βυζαντινή απαίτηση για επικυριαρχία φυσικά δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ. Η Τσακωνιά, αν και παράκτια περιοχή, δεν έχει λιμάνι, αλλά μια επικίνδυνη και απειλητική ακτή· πρέπει να θεωρηθεί μέρος τη ενδοχώρας. Γνωρίζουμε ότι απ' όλες τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους η δωρική της Πελοποννήσου ήταν εκείνη που επέζησε τον περισσότερο χρόνο στα χείλη των χωρικών. Στις πιο απόμακρες περιοχές της Πελοποννήσου φαίνεται εκ των προτέρων πιθανό ότι ακόμα και τόσο αργά στον 6^ο αιώνα μιλιόταν μια πολύ δωρίζουσα κοινή, αν όχι γνήσια δωρική, γλώσσα. Για δυο αιώνες οι ορεινοί κάτοικοι της Τσακωνιάς θα πρέπει ουσιαστικά να αποκόπησαν από την υπόλοιπη ελληνόφωνη κοινότητα και η διάλεκτός τους θα πρέπει να είχε αναπτυχθεί χωρίς την παρουσία των τάσεων για ομοιομορφία που επικρατούσαν αλλού. Στις συγκυρίες αυτές θα πρέπει να αποδώσουμε την αρχή της τσακωνικής διαλέκτου και την απομονωμένη θέση της ανάμεσα στις διαλέκτους της νέας ελληνικής λόγω του ότι σε κάποια έκταση είναι ο απόγονος μιας από τις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής. Η μεγάλη απόσταση και η δυσκολία πρόσβασης της πατρίδας έχουν ως σήμερα εμποδίσει την τσακωνική διάλεκτο να αντικατασταθεί από μια από τις γειτονικές διαλέκτους ή από την κοινή δημοτική, αν και δεν έχουν εμποδίσει την τσακωνική να δεχθεί επιδράσεις από αυτές τις ποικιλίες της ελληνικής...

Οι εισβολές και η εγκατάσταση των Σελτζούκων Τούρκων στις τελευταίες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα έβαλαν για πάντα ένα τέλος στη βυζαντινή δύναμη στο μεγαλύτερο μέρος του εσωτερικού της Μικράς Ασίας. Περιοχές ανακτήθηκαν και χάθηκαν ξανά και έγιναν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμού. Η ελληνική εκκλησία εξακολούθησε να υπάρχει, δίνοντας κάποιο είδος πολιτισμικής ενότητας στις φθίνουσες ελληνικές κοινότητες, αλλά γενικά οι συνθήκες ευνοούσαν τη διαφοροποίηση των διαλέκτων και τη διατήρηση ιδιομορφιών πιο πολύ από την ομοιομορφία. Είναι αλήθεια ότι το μεγαλύτερο μέρος του Πόντου δεν καταλήφθηκε πραγματικά από τους Σελτζούκους. Ο Πόντος όμως ήταν απομονωμένος από την υπόλοιπη βυζαντινή αυτοκρατορία, ήταν ουσιαστικά ανεξάρτητος στη διάρκεια ενός τμήματος του 12^{ου} αιώνα κάτω από τους δυνάστες της οικογένειας Γαβρά και από την αρχή του 13^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 15^{ου} αποτέλεσε την ανεξάρτητη αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Οι Έλληνες του Πόντου ζούσαν μια ιδιόμορφη συνοριακή ζωή, πολεμώντας με τους νομάδες Τουρκομάνους για τα ορεινά λιβάδια της Ματζούκας και είχαν λίγη επαφή με τις κύριες περιοχές του ελληνικού εμπορίου δυτικότερα. Η εισβολή των Σελτζούκων και η μετέπειτα οθωμανική κατάκτηση ήταν σίγουρα σημαντικοί παράγοντες για τη συνεχιζόμενη διαφοροποίηση ανάμεσα στις διαλέκτους του ελληνικού κόσμου. Πολλοί είχαν τη γνώμη ότι έδωσαν μια επαρκή εξήγηση της σημερινής κατάστασης των διαλέκτων. Ωστόσο είναι αμφίβολο κατά πόσο δίνουν αρκετή πίστωση χρόνου για την ανάπτυξη των χαρακτηριστικών που διακρίνουν τις διαλέκτους της Μικράς Ασίας. Ήδη τον 12^ο αιώνα ο Ευστάθιος αναφέρει έναν χαρακτηριστικό ποντιακό τύπο. Ατυχώς δεν έχουμε ουσιαστικά καμιά μαρτυρία για την κατάσταση των διαλέκτων της Μικράς Ασίας από τότε ίσαμε τον πρώιμο 19^ο αιώνα και έτσι δεν μπορούμε να πούμε πότε απόκτησαν την παρούσα μορφή τους. Φαίνεται πιθανό ότι οι αραβικές εισβολές του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα μαζί με τις τοπικές ιδιαιτερότητες της κοινής ελληνικής στη Μικρά Ασία εξασφάλισαν τις συνθήκες μέσα στις οποίες ο λόγος των περιοχών αυτών άρχισε να διαφοροποιείται σημαντικά από την ομιλούμενη κοινή. Η Καππαδοκία, όπου βρισκόταν ο μεγαλύτερος από τους ελληνικούς θύλακες στη Μικρά Ασία ως το 1022-3, ήταν σ' εκείνους τους κρίσιμους αιώνες συνοριακή περιοχή, όπου μουσουλμάνοι και χριστιανοί, άνθρωποι των συνόρων, διατηρούσαν μια ανήσυχη ειρήνη που διακοπτόταν πότε πότε από επιδρομές και αντίποινα. Έτσι έχουμε μια μακρά περίοδο που αρχίζει στα μέσα του 7^{ου} αιώνα όταν οι Έλληνες της περιοχής αυτής ήταν ως ένα βαθμό απομονωμένοι από τους συντρόφους τους. Το ίδιο αληθεύει για τον Πόντο, που από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα υπόκεινταν σε περσικές και αργότερα αραβικές εισβολές και συνεχώς απειλούνταν από τους Λαζούς της Ιβηρίας.

Το 647 ο Μωαβιά, ο άραβας κυβερνήτης της Συρίας, καθέλκυσε τον νεόκτιστο αραβικό στόλο εναντίον της Κύπρου, κατέλαβε την πρωτεύουσα Κωνσταντία και για λίγο έγινε κύριος του νησιού. Ύστερα από μια περίοδο αραβικής κατοχής, η διάρκεια της οποίας δεν είναι ακριβής, υπογράφηκε μια συνθήκη μεταξύ της βυζαντινής κυβέρνησης και του χαλιφάτου, με την οποία η Κύπρος αποστρατικοποιήθηκε και περιήλθε στην κοινή επικυριαρχία των δύο κρατών, που διαμοίρασαν τον ετήσιο φόρο μεταξύ τους. Η συγκυριαρχία αυτή, που κάποτε διακοπτόταν από εφήμερες εχθροπραξίες, διάρκεσε ως το 965, όταν η Κύπρος ενσωματώθηκε και πάλι στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτοί οι αιώνες της σχετικής απομόνωσης είναι πιθανό και η περίοδος κατά την οποία η κυπριακή διάλεκτος άρχισε να ακολουθεί διαφορετικό μονοπάτι ανάπτυξης

από τα ελληνικά των πιο κεντρικών περιοχών. Με την πρώτη της εμφάνιση στη λογοτεχνία τον 14^ο αιώνα είχαν ήδη καθιερωθεί τα περισσότερα από τα σημερινά χαρακτηριστικά της.

Τα Δωδεκάνησα, όπως η Κύπρος, για πολύ καιρό ήταν ένα είδος ουδέτερης γης ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Άραβες, και πιθανόν τότε καθιερώθηκαν και τα κύρια διακριτικά χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων τους –που έχουν πολλά κοινά με το κυπριακό. Επιπρόσθετα μερικά από τα ίδια τα νησιά, όπως η Κάρπαθος, για πολύ καιρό ήταν αποτελεσματικά, έξω από το κύριο ρεύμα της ζωής στην ύστερη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή αυτοκρατορία, χωρίς να είναι σημαντικά ούτε για τον πόλεμο, ούτε για το εμπόριο, ούτε για τον φόρο που προμήθευαν. Αναμφίβολα η κοινή ελληνική που μιλιούνταν εκεί πριν από την άφιξη των Αράβων είχε ένα παράξενο και αρχαϊκό χρωματισμό και ίσως να είχε διατηρήσει πολλά χαρακτηριστικά –όχι όμως και ολόκληρες δομές- που κληροδοτήθηκαν από την ομιλούμενη εκεί διάλεκτο πριν από την εξάπλωση της κοινής.

Η αραβική κατοχή της Κρήτης ήταν μεταγενέστερη και συντομότερη από της Κύπρου. Η νήσος καταλήφθηκε από Άραβες μετανάστες από την Ισπανία, που εγκαταστάθηκαν για λίγο στην Αίγυπτο το 823 ή το 825, και παρέμεινε στα χέρια των Αράβων μέχρι την ανακατάληψή της από τον Νικηφόρο Φωκά το 967. Πολύ λίγα γνωρίζουμε για τη ζωή του ελληνικού πληθυσμού στην αραβοκρατούμενη Κρήτη. Αλλά σίγουρα δεν υπήρχε μεγάλη επικοινωνία με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Η περίοδος αυτής της κατάκτησης πιθανόν να είναι κρίσιμη για την καθιέρωση των χαρακτηριστικών τα οποία ξεχωρίζουν την κρητική διάλεκτο, που είναι πολύ λιγότερο αρχαϊκή από τις διαλέκτους της Κύπρου ή των Δωδεκανήσων. Αναμφίβολα ήδη πριν από το 823 η γλώσσα της Κρήτης, που δεν διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο στη ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, είχε αρχίσει να αναπτύσσει τα δικά της χαρακτηριστικά.

Τώρα υπάρχουν δύο μόνο μικροσκοπικοί θύλακες ελληνικής γλώσσας στη νότια Ιταλία. Λίγους αιώνες πρωτότερα η έκτασή τους ήταν πολύ μεγαλύτερη. Ακόμα πιο παλιά ακούει κανείς για ελληνικά που μιλιούνταν σε πολλά μέρη της νότιας Ιταλίας. Είναι λοιπόν σαφές ότι υπήρχε σημαντική μετανάστευση από την Ελλάδα κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Τον 8^ο αιώνα ακούμε από τη διοίκηση των εικονομάχων αυτοκρατόρων για πρόσφυγες –ως επί το πλείστον μοναχούς και έτσι δεν είναι πιθανό ότι συνέβαλαν σταθερά στο δημογραφικό σχήμα- όπως και για φυγάδες από τη δυτική Πελοπόννησο και από αλλού στη διάρκεια των αβαρικών και σλαβικών εισβολών στο τέλος του 6^{ου} και τον 7^ο αιώνα. Και κατά τη βυζαντινή ανάκτηση στα τέλη του 9^{ου} και τον 10ο αιώνα έγιναν αρκετές εγκαταστάσεις Ελλήνων από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας σε περιοχές που κάρπηξαν από τους Άραβες, ή μερικές φορές από τους Λομβαρδούς. Μελετητές της ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία τον 19^ο αιώνα υπέθεσαν ότι οι θύλακες που σώζονταν ήταν οι απόγονοι του εποικισμού που έγινε στους βυζαντινούς χρόνους και κοίταζαν στις διαλέκτους της ηπειρωτικής Ελλάδας –πολύ συχνά και μάταια- για παράλληλα προς τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά των ελληνικών της Βονα και του Otranto. Είναι τώρα σαφές, ιδίως από τις έρευνες των Rohlfς και Caratzas, ότι η γλώσσα των θυλάκων αυτών είναι ο απόγονος, όχι της γλώσσας των βυζαντινών μεταναστών, αλλά των Ελλήνων αποίκων της Μεγάλης Ελλάδας. Με άλλα λόγια τα ελληνικά δεν έσβησαν ποτέ εντελώς στη νότια Ιταλία, αν και η περιοχή στην οποία μιλιούνταν περιορίστηκε πολύ από την προέλαση της λατινικής. Όταν έφτασαν οι βυζαντινοί μετανάστες βρήκαν ελληνόγλωσσους χωρικούς που σε μερικές περιοχές ήταν ακόμη εγκατεστημένοι στη γη, η γλώσσα των οποίων ήταν μια ανεξάρτητη ανάπτυξη του ιδιώματος της μεγάλης Ελλάδας στην ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και αναμφίβολα μια επαρχιακή ποικιλία της κοινής με έναν έντονο διαλεκτικό χρωματισμό. Μόνο με την υπόθεση αυτή μπορεί να εξηγηθεί η παρουσία τόσο πολλών αρχαϊκών χαρακτηριστικών που δεν βρίσκονται σε καμιά άλλη ελληνική διάλεκτο. Και δεν υπάρχει τίποτε ασυμβίβαστο μ' αυτή στην ισχνή ιστορική έκθεση. Εδώ έχουμε λοιπόν μια ελληνόφωνη κοινότητα απομονωμένη από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο ουσιαστικά από την εποχή του θανάτου του Θεοδοσίου, το 395, με μια σύντομη επανενσωμάτωση ανάμεσα στην επανάκτηση του Ιουστινιανού και στην αύξηση της δύναμης των Λομβαρδών και των Αράβων, και πάλι στη βυζαντινή ανακατάληψη τον 10ο και 11^ο αιώνα, απομακρυσμένη πάντοτε από τα κέντρα δύναμης και κουλτούρας. Αυτές ήταν οι συνθήκες που βοήθησαν τη διαμόρφωση των αρχαϊκών, με τις αποκλίσεις τους, ελληνικών διαλέκτων, των δίγλωσσων τώρα κατοίκων των δύο θυλάκων στο δάκτυλο και τη φτέρνα της Ιταλίας.

Είναι πιο δύσκολο να προσδιορίσουμε τις περιστάσεις μέσα στις οποίες καθιερώθηκαν οι διαφορές μέσα στην ηπειρωτική ομάδα των διαλέκτων. Η ιδιόμορφη συμπεριφορά των ατόνων φωνηέντων στα βόρεια ιδιώματα έχει συνδεθεί με τις εκτεταμένες εγκαταστάσεις Αλβανών στη

βόρεια Ελλάδα στον ύστερο μεσαίωνα. Αλλά πέρα από το γεγονός ότι δεν υπάρχει όμοιο χαρακτηριστικό στην αλβανική, πρόσφατες μελέτες υποδεικνύουν ότι δεν υπήρχε διάκριση ανάμεσα στα τονισμένα και άτονα φωνήεντα στη βόρεια ελληνική πριν από τον 12^ο αιώνα, ενώ η αλβανική εποίκηση δεν έγινε μαζική παρά τον 14^ο αιώνα. Η σλαβική επίδραση είναι μια πιθανή εξήγηση, αφού σημαντικές περιοχές της βόρειας Ελλάδας καταλήφθηκαν κατά περιόδους από τους Βουλγάρους και σε μερικά βουλγαρικά ιδιώματα υπάρχει σήμερα μια παρόμοια διαφοροποίηση ανάμεσα σε τονιζόμενα και άτονα φωνήεντα. Άλλες αιτίες που προτείνονται είναι η επίδραση ενός δυναμικού τονισμού και μια συνέχιση της τάσης να στενεύουν μερικά φωνήεντα, τάση που φαίνεται ήδη στη θεσσαλική διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής. Μια όμοια, αλλά όχι ταυτόσημη, διάκριση στη συμπεριφορά ανάμεσα στα τονιζόμενα και στα άτονα φωνήεντα βρίσκουμε σε μερικά ιδιώματα της Μικράς Ασίας, όπου πιθανόν έχει εντελώς ανεξάρτητη καταγωγή. Αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι η μακροχρόνια λατινική κατοχή του μεγαλύτερου μέρους της ηπειρωτικής Ελλάδας και πολλών νησιών των Κυκλάδων ενθάρρυνε τη διαλεκτική διαφοροποίηση, καθώς κατέβηκε το γόητρο της γλώσσας της μητρόπολης και διακόπηκε κατά ένα μεγάλο μέρος το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα. Οι ιδιαιτερότητες των ουσιαστικά τώρα εξαφανισμένων ιδιωμάτων των Μεγάρων, της Αίγινας, της Αθήνας και της Κύμης στην Εύβοια, που περιλάμβαναν απεικόνιση του αρχαίου ελληνικού *υ* με το *υ*, ίσως θα πρέπει να εξηγηθούν ενμέρει από το γεγονός ότι για αιώνες ήταν ελληνόφωνοι θύλακες σε μια περιοχή πυκνής εγκατάστασης Αλβανών. Αλλά τα αρχαϊκά τους χαρακτηριστικά δεν μπορούν να εξηγηθούν εξολοκλήρου από αυτήν της σχετικά πρόσφατη απομόνωση. Οι γραμμές που ακολουθούνται από μερικά ισόγλωσσα σήμερα είναι το αποτέλεσμα μετακινήσεων πληθυσμών στην τουρκική περίοδο. Για παράδειγμα, ο βόρειος χαρακτήρας της διαλέκτου της Σάμου οφείλεται στην εγκατάσταση εκεί πολλών μεταναστών από τη βόρεια Ελλάδα.

[...]

Είναι σαφές ότι οι ελληνικές διάλεκτοι συχνά δείχνουν στη δομή τους το είδος των αποκλίσεων, οι οποίες κατά την απουσία ενοποιητικών παραγόντων μπορούσαν να προκαλέσουν τη δημιουργία μιας ομάδας γλωσσών τόσο διαφορετικών όσο και η ρωμανική ή η σλαβική οικογένεια. Οι ενοποιητικοί παράγοντες ήταν πάντοτε ισχυροί: η πολιτική και πολιτιστική ενότητα που καλλιεργούσε ή επέβαλλε η βυζαντινή αυτοκρατορία, η έννοια της ταυτότητας της ομάδας σε αντίθεση με τους Μουσουλμάνους, τους Αρμένιους, τους Σλάβους, ή τους Λατίνους της δύσης, που με τον καιρό έγινε μια έννοια εθνικής ταυτότητας, η επίδραση της εκπαίδευσης, οι μετακινήσεις των ατόμων και των ομάδων μέσα στον ελληνόγλωσσο κόσμο. Στα τελευταία χρόνια έχουν προστεθεί περαιτέρω παράγοντες που εννοούν την ενότητα: καθολική στοιχειώδης εκπαίδευση, στρατιωτική υπηρεσία, βελτίωση των δρόμων και των μεταφορών, η επιρροή των μέσων μαζικής επικοινωνίας όπως ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, και πάνω απ' όλα η ταχεία μετακίνηση του πληθυσμού από την ύπαιθρο στις πόλεις. Ολόκληρες περιοχές, όπως η Μάνη, κατοικούνται μόνο αραιά και σχεδόν αποκλειστικά από τους ηλικιωμένους. Σε πολλά μικρά νησιά η μετανάστευση είναι ο κανόνας και για τους άντρες και για τις γυναίκες όταν ενηλικιώνονται. Το αποτέλεσμα είναι η ταχεία εξαφάνιση πολλών ελληνικών διαλέκτων, που μόνο μια γενιά πρωτύτερα ήταν σε πλήρη χρήση. Οι πιο πολλές από τις διαλέκτους της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου έχουν αντικατασταθεί από την ΚΝΕ με λιγότερο ή περισσότερο τοπικό διαλεκτικό χρωματισμό. Το ίδιο αληθεύει για τις διαλέκτους που μιλιούνται στα Ιόνια νησιά, στα Κύθηρα και στα μικρότερα νησιά του Αιγαίου. Η διαλεκτική γλώσσα διατηρείται καλύτερα στη βόρεια Ελλάδα και στα μεγαλύτερα νησιά όπως η Κρήτη, η Ρόδος και η Χίος. Αλλά ακόμα κι εκεί όλες οι τάξεις δεν χρησιμοποιούν πια τη διάλεκτο για τηγανεπίσημη επικοινωνία ανάμεσά τους: η χρήση της διαλέκτου περιορίζεται κυρίως στα χωριά. Μόνο στην Κύπρο η τοπική διάλεκτος (που έχει διάφορες τοπικές παραλλαγές) είναι το καθολικό μέσο της ανεπίσημης επικοινωνίας.

[4] Πόσο αποφασιστικά μπορεί η σχετική έρευνα να αλλάξει τις απόψεις μας, γίνεται φανερό και από την περίπτωση ενός ρωσοελληνικού εγχειριδίου του 15^{ου} αιώνα, που ως σήμερα πιστεύαμε ότι παρουσιάζει τυπικά γνωρίσματα των βορείων ιδιωμάτων και το θεωρούσαμε ως μια ασφαλή σταθερά για τον καθορισμό ενός *terminus ante quem* της εμφάνισής τους. Τελικά, αποδείχθηκε (Tzitzilis 1999) ότι πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα γλωσσικά μνημεία της ποντιακής διαλέκτου. Μια άλλη βασική αδυναμία όλων σχεδόν των προσπαθειών που αναφέραμε είναι ότι αγνοούν εντελώς τον παράγοντα των γλωσσικών επαφών. Η στάση αυτή γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην περίπτωση των βορείων ιδιωμάτων, μιας και είναι γνωστό ότι τα βασικά τους χαρακτηριστικά έχουν παμβαλκανικό χαρακτήρα.

έργα της πρώτης περιόδου είναι φωνητικά προσανατολισμένα, σε αυτά της δεύτερης περιόδου το κέντρο βάρους πέφτει στη φωνολογία.

[8] Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μια σειρά από σημαντικά λεξικά όπως το *Ιστορικών λεξικόν της ποντικής διαλέκτου* του Α. Παπαδόπουλου (Αθήνα 1958-1961), το *Λεξικό της τσακωνικής διαλέκτου* του Κωστάκη (Αθήνα 1986-1987) και το *Lexicon graecanicum Italiae inferioris* του G. Rohlfs (Tübingen 1964). Ξεχωριστή θέση εξαίτιας της ποιότητας και της φύσης του κατέχει το *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten* του Ν. Ανδριώτη (Βιέννη 1976). Το *Ιστορικών λεξικόν της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών*, που φιλοδοξεί να συμπεριλάβει το σύνολο του διαλεκτικού πλούτου των νεοελληνικών ιδιωμάτων κι από το οποίο ως σήμερα έχουν εκδοθεί μόνο πέντε τόμοι (Α- δαχτυλωτός), φαίνεται πως, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των συνεργατών του, δύσκολα θα ξεπεράσει ορισμένες εθιμικά—ίσως και θεσμικά—παγιωμένες αδυναμίες.

•[9] **Κείμενο 4:** Petyt, K. M. 1980. *The Study of Dialect: An Introduction to Dialectology*. Κεφ.1, Language, dialect and accent. Λονδίνο: André Deutsch, σελ. 27-29.
© André Deutsch

Αν και ο όρος **διάλεκτος** έχει χρησιμοποιηθεί περισσότερο με αναφορά σε γεωγραφικές διαφορές στο πλαίσιο μιας γλώσσας (π.χ. βόρειες και νότιες διάλεκτοι· διάλεκτοι του Γιόρκσαϊρ, του Λάνκαστερ και του Νορθάμπερλαντ· ή, αναφερόμενος σε λεπτότερες διακρίσεις, π.χ. οι διάλεκτοι του δυτικού και του ανατολικού Γιόρκσαϊρ· ή ακόμη οι διάλεκτοι του Μπράντφορντ, του Χάλιφαξ και του Χάντερσφιλντ, και ούτω καθ' εξής), τα τελευταία χρόνια έχει επίσης χρησιμοποιηθεί με αναφορά στην κοινωνική διάσταση της γλωσσικής διαφοράς.

Για παράδειγμα, τρεις άνθρωποι από την *ίδια* γεωγραφική περιοχή του δυτικού Γιόρκσαϊρ μπορεί να προφέρουν την πρόταση I'm going home to Huddersfield με αρκετά διαφορετικό τρόπο ο καθένας, π.χ.:

- I. [aɪm ɡəʊɪŋ heʊm tu hʌdəsfi:ld]
- II. [am go:ɪn ho:m tə hʌdəsfi:ld]
- III. [am ɡuɪŋ uəm/ wɒm tə udəsfi:ld]

Ο άνθρωπος που θα χρησιμοποιήσει την πρώτη παραλλαγή θα είναι σχεδόν αναμφισβήτητα αρκετά υψηλής κοινωνικής θέσης και αυτός που θα χρησιμοποιήσει την τρίτη αρκετά χαμηλής· η δεύτερη παραλλαγή είναι μάλλον η πιο συνηθισμένη στην περιοχή και θα χρησιμοποιηθεί από τους περισσότερους ανθρώπους της μεσαίας τάξης. Οι τρεις παραλλαγές μπορεί να θεωρηθεί ότι αναπαριστούν διαφορετικές **κοινωνικές διαλέκτους**.

Είναι ορθώς όμως τέτοια ζητήματα μέλημα της διαλεκτολογίας; Οι μη ειδικοί μερικές φορές ισχυρίζονται ότι κάποιες ποικιλίες «δεν είναι πραγματικά διάλεκτοι». Πολλοί από αυτούς θρηνούν το γεγονός ότι σε περιοχές όπου η «αληθινή διάλεκτος» κάποτε άνθιζε τώρα το μόνο που ακούγεται είναι μια «λοξή/ σαχλή λαλιά». Για παράδειγμα, ο τελευταίος χαρακτηρισμός θα αποδιδόταν από μερικούς ανθρώπους του δυτικού Γιόρκσαϊρ στη φράση [wi ge?ɪn uz bʊks bak ɒf ən ? ti:tʃə ?əde:] we're getting our books back from the teacher today ως απόδοση της «αυθεντικής» διαλέκτου θα θεωρούσαν, ας πούμε, την [wi getɪn wə bu:ks bak θə t:ɛɪtʃə təde:].

Αυτή την αντίρρηση στην αντιμετώπιση της κοινωνικής ποικιλότητας ως διαλεκτολογίας δεν θα τη δεχόμουν. Κάθε γλωσσική ποικιλία αλλάζει αδιάκοπα· στην περίπτωση μιας γεωγραφικής διαλέκτου, κάποιες αλλαγές (π.χ. [bʊ:k] σε [bʊk], [tɛɪt] σε [ti:tʃ]) είναι προς την κατεύθυνση της πρότυπης γλώσσας· άλλες μπορεί να έχουν μια κατεύθυνση προς μη πρότυπες εκδοχές (π.χ. η χρήση του γλωσσικού κλειστού [ʔ] αντί του [t] – το οποίο μάλιστα είναι συνηθέστερα το

χαρακτηριστικό που ευθύνεται για τον χαρακτηρισμό «λοξή»). Όμως η ποικιλία παραμένει ακόμη γεωγραφικά προσδιορίσιμη –μια διάλεκτος.

Από την άλλη πλευρά, ο γλωσσολόγος μπορεί να πει ότι η κοινωνική ποικιλότητα είναι το πεδίο της κοινωνιογλωσσολογίας και όχι της διαλεκτολογίας. Όμως και αυτό θα το απέρριπτα. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η διαλεκτολογία είναι κλάδος της κοινωνιογλωσσολογίας –όχι όμως ότι η πρώτη πρέπει να περιορίζεται στις γεωγραφικές διαφορές, καθώς η γεωγραφική και η κοινωνική ποικιλότητα προφανώς διαπλέκονται. Τα τρία παραπάνω παραδείγματα εικονογραφούν το γεγονός ότι η ομιλία είναι περισσότερο γεωγραφικά σημαδεμένη προς το κάτω άκρο της κοινωνικής κλίμακας. Ο ομιλητής της πρώτης παραλλαγής ενεργοποιεί τη γεωγραφικά ουδέτερη παραδεδομένη προφορά (RP): αυτός της δεύτερης θα κρινόταν πως έχει την ιδιαίτερη προφορά του δυτικού Γιόρκσαϊρ· αυτός της τρίτης θα είναι μάλλον διαλεκτόφωνος, η προέλευση του οποίου θα μπορούσε να εντοπιστεί στην περιοχή του Χάντερσφιλντ.

Στη Βρετανία, η ομιλία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων τείνει να μην παρουσιάζει μεγάλες διαφορές από τη μια περιοχή στην άλλη. Αυτό οφείλεται μεταξύ άλλων στη μεγαλύτερη γεωγραφική τους κινητικότητα και ιδιαίτερα στο γεγονός ότι αυτές οι ομάδες συνηθίζουν να στέλνουν τα παιδιά τους σε οικοτροφεία, συχνά μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, όπου είναι πιθανόν να εξαφανιστούν γνωρίσματα της τοπικής ομιλίας και να αποκτηθεί η ΠΠ (RP). Αυτοί που βρίσκονται πιο κάτω στην κοινωνική κλίμακα, είναι πιο πιθανό να παραμείνουν κοντά στα σπίτια τους και να λάβουν τη μόρφωσή τους σε σχολεία της περιοχής, συχνά από δασκάλους που έχουν και οι ίδιοι κάποια τοπικά γνωρίσματα στην ομιλία τους· αυτοί επομένως έχουν τοπική ιδιαίτερη προφορά. Οι κατώτερες τάξεις, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, τείνουν να είναι οι λιγότερο κινητικές και έχουν τις λιγότερες πιθανότητες να μάθουν ακόμη και την πρότυπη αγγλική· συχνά μιλούν με σημαδεμένες γεωγραφικά προφορές και αποτελούν το κατεξοχήν τμήμα του πληθυσμού που είναι πιθανότερο να χρησιμοποιήσει μια γεωγραφική διάλεκτο.

Έχει προταθεί ότι η κατάσταση σχετικά με τις γεωγραφικές και κοινωνικές διαλέκτους στη Βρετανία μπορεί να αναπαρασταθεί διαγραμματικά από ένα τρίγωνο (βλέπε την εικόνα), όπου η κάθετη διάσταση αναπαριστά την κοινωνική τάξη και η οριζόντια τη γεωγραφική περιοχή. Στη βάση υπάρχει ένας σημαντικός βαθμός γεωγραφικής διαφοροποίησης, που είναι ευρύτερης στην αγροτική και ανειδίκευτη βιομηχανική εργατική τάξη· αλλά ανεβαίνοντας την κοινωνική κλίμακα η γεωγραφική διαφοροποίηση ελαττώνεται, ώσπου στην κορυφή, στην υψηλότερη τάξη, στην ουσία εξαφανίζεται. Η εκδοχή του διαγράμματος αυτού που παρατίθεται εδώ επιχειρεί επίσης να εκφράσει το γεγονός ότι σε σχέση με τη διάλεκτο (όπως ορίστηκε παραπάνω, δηλ. βάσει του λεξιλογίου, της γραμματικής και ως ένα βαθμό της φωνολογίας) υπάρχει ένα μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνικής ιεραρχίας που χρησιμοποιεί τη μη τοπική πρότυπη αγγλική από ό,τι σε σχέση με την προφορά (δηλ. τη φωνητική και άλλες περιοχές της φωνολογίας), όπου μόνο η υψηλότερη τάξη τείνει να χρησιμοποιεί την «ουδέτερη» ΠΠ (RP).

Εικόνα 1. Η σχέση ανάμεσα σε τοπική παραλλαγή και κοινωνική τάξη στη Βρετανία.

Μετάφραση Νίκος Γεωργίου

[10] **Κείμενο 5:** Drettas, G. 2000. Στο *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης κ.ά., 35-42. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
© ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Η γεωγραφική κατανομή της διαλέκτου

Ύστερα από τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών μετά το 1919, η ποντιακή σήμερα είναι παρούσα στην Τουρκία —στην περιοχή προέλευσής της—, δυτικά της Τραπεζούντας (περιοχή της Τόνιας) και ανατολικά της, στη ζώνη του Όφη. Πόντιοι βρίσκονται και στην Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών, στο βόρειο Καύκασο και στη Γεωργία.

Στην Ελλάδα, η περιφέρεια της Αθήνας συγκεντρώνει πολλούς Πόντιους στην Καλλιθέα· σίγουρα όμως, το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού που προέρχεται από τον Πόντο και, εδώ και μερικά χρόνια, από τον Καύκασο εντοπίζεται σήμερα στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι από δημογραφική άποψη η ποντιακή είναι σήμερα μία από τις μεγάλες διαλέκτους του συνόλου της νέας ελληνικής, όπως η κυπριακή ή η κρητική. Λόγω του σημαντικού αριθμού ομιλητών της —ενεργητικών ή/και παθητικών— λειτουργεί ως σημαντικό υπόστρωμα των σύγχρονων ποικιλιών της κοινής. Η παρατήρηση αυτή ισχύει ιδιαίτερα για την παραλλαγή της βόρειας δημοτικής που μιλιέται στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης (π.χ. Καλαμαριά, Σταυρούπολη, Πανόραμα, κ.λπ.). Όπως και άλλες ομάδες που συνιστούν την ελληνοφωνία, οι Πόντιοι συμμετείχαν σε μεταναστευτικά ρεύματα που επηρέασαν τις αγροτικές περιοχές ήδη από το 19^ο αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι ένα σημαντικό κομμάτι ανάμεσά τους οργανώθηκε με βάση ένα μοντέλο διασποράς, το οποίο καθόρισε τους συγκεκριμένους τρόπους προσαρμογής των γλωσσικών πρακτικών τους στην πολυγλωσσία και την ποικιλότητα (Drettas 1997· 1998). Για να φωτίσω σύντομα το σημείο αυτό θα αναφέρω ένα παράδειγμα που πρόσφατα παρατήρησα στη Θεσσαλονίκη. Μετά την κατάρρευση της Ε.Σ.Σ.Δ., η μετανάστευση των Ποντίων στην Ελλάδα εντάθηκε. Παρατηρούμε λοιπόν όχι μόνο τη διατήρηση της χρήσης της ρωσικής στην ενδο-ομαδική επικοινωνία αλλά και την κυκλοφορία δύο τουλάχιστον περιοδικών στα ρωσικά, τα οποία δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις συγκεκριμένες ανάγκες του προερχόμενου από την πρώην Σοβιετική Ένωση πληθυσμού. Η εισαγωγή στον μακεδονικό χώρο γραπτής παραγωγής σε «σλάβικη» γλώσσα θα ήταν αδιανόητη πριν από δέκα χρόνια. Η συμπεριφορά αυτή θα μπορούσε να επιδράσει θετικά εξαλείφοντας τις αγκυλώσεις που η ελληνική κοινωνία κληρονόμησε από τον εμφύλιο πόλεμο.

Όπως και στην περιοχή του Παρισιού της δεκαετίας του '30, παρατηρείται μια διαδικασία μετασχηματισμού της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης σε προάστια. Εκεί όπου συγκεντρώνονται μετανάστες προερχόμενοι από τα ίδια χωριά, το ποντιόφωνο στοιχείο εμπλέκεται σε μια κοινωνιογλωσσική διεπίδραση την οποία πρέπει να περιγράψουμε, αν και είναι ακόμη πολύ νωρίς για να παρατηρήσουμε τις συνέπειές της.

[11] **Κείμενο 6:** Τριανταφυλλίδης, Μ. 1963. Τα «ντόρτικα» της Ευρυτανίας. Συμβολή στα ελληνικά «μαστόρικα». Στο *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, 2^{ος} τόμ., 33-45. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

1. Εισαγωγικά

Στις άλλες γλώσσες έχουμε από καιρό άφθονες συλλογές και γόνιμες μελέτες για τα συνθηματικά ιδιώματα που γεννήθηκαν στα σπλάχνα τους και που είναι σήμερα ένα διδαχτικό κεφάλαιο της ιστορίας τους, ενδιαφέρον και από λαογραφική άποψη ακόμη. Τα συνθηματικά αυτά ιδιώματα έχουν κατά τους διάφορους λαούς διαφορετικές ονομασίες (argot στη Γαλλία, Rotwelsch στη Γερμανία, cant στην Αγγλία, germania στην Ισπανία, gergo στην Ιταλία, bargoens στην Ολλανδία, hantyrka στη Βοημία, fantersprog στη Σκανδιναβία), και μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε έτσι: είναι ιδιώματα που τα μεταχειρίζονται άνθρωποι με κοινά ενδιαφέροντα ή με την ίδια απασχόληση, ομότεχνοι, κάποτε για αστείο, συνήθως όμως με το σκοπό να συνεννοούνται μεταξύ τους μυστικά, έτσι που να μην τους καταλαβαίνουν οι άλλοι, συχνά μάλιστα και για να πολεμήσουν την κοινωνία, προς την οποία βρίσκονται με τα ιδιαίτερα τους συμφέροντα σε αντίθεση και εχθρότητα.
[...]

3. Τα ντόρτικα

Τα ντόρτικα δεν είναι γλώσσα σωστή και ολόκληρη, με την έννοια που συνηθίζουμε στη λέξη αυτή. Είναι –καθώς δα γίνεται με τις περισσότερες συνθηματικές γλώσσες *ένα περιορισμένο σύνολο από λέξεις*, που συναποτελούν μια συμβατική φρασεολογία και ανακατώνονται, όσο αυτό χρειάζεται, στην ομιλία απάνω με ελληνικές. Καθώς μου εξηγούσε ο νέος βιολιντζής, «δε βάζομε πολλές λέξεις. Μια. Και άμα βάλομε είμαστε συνεννοημένοι». Στη συλλογή μου έχω καμιά εκατοστή ρίζες, με τα παράγωγά τους, και δε νομίζω πως επιμονώτερη συναγωγή θα έφερνε στο φως σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό, έτσι που ν' άλλαζε ο χαρακτήρας της γλώσσας αυτής.

Οι ντόρτικες λέξεις είναι ως προς τη *γραμματική τους κατηγορία* οι περισσότερές τους ουσιαστικά και αρκετά ρήματα και ακόμη, λίγα επίθετα και ελάχιστα αριθμητικά και επιρρήματα. Οι *έννοιες* που εκφράζουν αναφέρονται στ' αντικείμενα της καθημερινής ζωής και όσα περισσότερο φαίνεται πως ενδιαφέρουν εκείνους που μιλούν τα ντόρτικα –όταν τους παρουσιάζεται η ανάγκη να το κάνουν. Τ' αντικείμενα αυτά είναι το χρήμα, το γλέντι, το φαγί, η αγάπη, η αστυνομία. Ως προς τη *μορφή* τους, τη φωνητική, το παραγωγικό, τη σύνταξη (όσο μπορούμε να μιλήσουμε και γι' αυτή) ακολουθούν τους νόμους της ελληνικής γλώσσας στη φωνητική μάλιστα καθρεφτίζουν τη ρουμελιώτικη προφορά, όπως τουλάχιστο τη βρίσκουμε στα μεγαλύτερα κέντρα, καθώς το Καρπενήσι. Κάποια εξαίρεση κάνει το *τυπικό*. Έχουμε και εδώ πολλές λέξεις που σχηματίζονται σαν τις ελληνικές, κοντά τους όμως και άφθονες άκλιτες: ουσιαστικά ουδέτερα σε σύμφωνο και ρήματα (όλα τους) απολιθωμένα, με κάτι ξενόηχες καταλήξεις. Στα ουσιαστικά διατηρήθηκε και ένας ανελληνιστος σχηματιστικός τύπος -ε για την ονομαστική πληθυντικού των αρσενικών σε -ος και των ουδέτερων σε -ο.

Αυτά για το ιδιαίτερο υλικό της μυστικής γλώσσας. Το λεξιλόγιό της συμπληρώνεται με λέξεις ελληνικές συνήθως μονάχα τις απαραίτητες. Κάποτε παραλείπουν το συνδετικό, το άρθρο, άλλες υπονοούμενες λέξεις, ίσως γιατί αν τις έλεγαν και αυτές, θα πρόδιναν στους τρίτους τη σημασία των ακατανόητων σ' αυτούς ντόρτικων. Έτσι με το κάπως συνοπτικό τηλεγραφικό αυτό ύφος δυναμώνει ο συνθηματικός τους χαρακτήρας. Για να πάρει ο αναγνώστης μια ιδέα της μυστικής αυτής γλώσσας αναγράφω εδώ για δείγμα μια σειρά από λέξεις από τη συλλογή μου (όσες αρχίζουν από Μ), καθώς και μερικές φράσεις.

I. Λεξιλόγιο

μαντό	ψωμί	μπακρό	αρνί
μανχπή	μούντζα	μπαλαμίνα	γυναίκα
μαρς	ρακί	μπαλαμός	άνθρωπος, άντρας
μας	κρέας	μπαρό	μαγαζί
ματό	μεθυσμένος	μπαρός	μεγάλος
μάτσε	ψάρια	μπεγκ, μπέγκας	διάβολος, κακούργος, μόρτης
μέκο	σιωπή, σώπα	μπουτ	πολύ, πολύς
μολ	κρασί		

II. Φράσεις

Σύρε να λάβα λίγο μαντό' γιατί ύστερα θα βέλα οι μπαλαμέ. Και να λάβα και λίγο μας για να χαλιον.

Να μη σε χαλιον το ασκέλ.

Πχιενέλα του μπαλαμού πόσα σταλέ θα ντέλα.

[...]

4. Οι ντόρτηδες

Οι ντόρτηδες, που μιλούν τα ντόρτικα, είναι χαλκιάδες. Πολλοί τους παίζουν και κανένα όργανο – σουραύλι, βιολί, ντέφι κτλ.– μερικοί μάλιστα το έχουν κύρια ή αποκλειστική τους δουλειά. Κτήματα δεν έχουν, και ό,τι κερδίσουν το γλεντούν. Μιλώ πάντα για τους χαλκιάδες ή τους **ρόμηδες** (τσιγκ. Rom, Ατσιγκανος, πρβ. γαλλ. romani) του Καρπενησιού...

Είναι εντελώς εξελληνισμένοι, και, αν δε λογαριάσουμε για γλώσσα τα ντόρτικά τους, μονόγλωσσοι, μιλώντας τα ρουμελιώτικα της Ευρυτανίας. Είναι όλοι τους χριστιανοί, κι έχουν τον εαυτό τους το ίδιο με τους άλλους Έλληνες, όχι ξεχωριστή ράτσα. Αυτό τουλάχιστον με βεβαίωσαν οι ίδιοι. Ούτε η γλώσσα τους η ιδιαίτερη έχει, λένε, καμιά ομοιότητα με τα τσιγκάνικα των Τουρκόγυφτων, ούτε τους καταλαβαίνουν. «Την καταγωγή μας» μου έλεγε ο μαθητής που ρωτούσα, «την έχουμε καθαυτόελληνική». Και ο γερο-Θεμιστοκλής με βεβαίωνε πως η γλώσσα τους είναι κάτι εντελώς ξεχωριστό. Ενώ ο Χαλκιιάς στο Κεράσοβο, πιο κοντά στην αλήθεια και με λιγότερη φροντίδα ν' αποκρύψει τη σχέση των ντόρτηδων με τους Ατσιγκανους, μου ομολόγησε πως ι Τουρκόγυφτοι καταλαβαίνουν τα ντόρτικα, ενώ αντίθετα αυτός δεν καταλάβαινε τίποτε από τη δική τους γλώσσα. Πολύ φυσικά βέβαια, αφού το δικό του φτωχοπεριορισμένο λεξιλόγιο δε φτάνει για να παρακολουθήσει κανείς μια συνομιλία στα τσιγκάνικα, όπου μάλιστα κι οι γνωστές από τα ντόρτικα ακόμη λέξεις παρουσιάζουν μεγάλο πλούτο τσιγκάνικων σχηματισμών

Αυτά λεν οι Γύφτοι για τον εαυτό τους. Για τους άλλους όμως Καρπενησιώτες είναι «Γύφτοι», κάτι ξεχωριστό και ιδιαίτερο, όσο και να έχει προχωρήσει σήμερα η αφομοίωσή τους. Κάθονται όλοι μαζί, σε ξεχωριστή συνοικία, στο πιο χαμηλό μέρος της πολίχνης, στην άκρη του ποταμού, στα «γυφτοκάλυβα», και τις περισσότερες φορές τους καταλαβαίνεις αμέσως από την όψη τους, με το γνωστό ατσιγκάνικο τύπο.

Εγκαταστάθηκαν, φαίνεται, στο Καρπενήσι αρκετά παλιά. Την εποχή που πήγε ο Αλήπασας διηγούνται πως παραβγήκαν στο παίξιμο οι Γύφτοι μουσικοί που είχε φέρει μαζί του ο Αλής από τα Γιάννενα με τους Γύφτους τους Καρπενησιώτες. Και νίκησαν οι τελευταίοι.

Επιγαμίες μεταξύ των Γύφτων και των άλλων Καρπενησιωτών γίνονται τον τελευταίο καιρό, χωρίς να είναι όμως συχνές. Και πάλι, πιο συνηθισμένο είναι να πάρει Ρωμιός Γύφτισσα παρά το ανάποδο. Οι γεροντότεροι στο Καρπενήσι διηγούνται πως άλλοτε δεν άφηναν τους Γύφτους να έρθουν στο παζάρι, πως στην εκκλησία είχαν άλλοτε οι Γύφτισσες ξεχωριστή θέση στο

γυναικωνίτη, και πως δε δέχονταν το πρόσφορο των Γύφτων. Και σήμερα ακόμη πίστευε ο αγωγιάτης μου, ο ίδιος που μ' έβαλε στα ίχνη τους, πως «η λειτουργιά τους δεν πιάνεται».

Τους Γύφτους του Καρπενησιού τους ξέρει κάθε Καρπενησιώτης, πολύ λίγοι όμως ξέρουν για την ιδιαίτερη γλώσσα τους. Κάποτε ξέρουν και μερικές της, και τις μεταχειρίζονται όταν τύχει να χωρατεύουν ή και μιλώντας με τους Γύφτους, τους ντόρτηδες ή τους *μουσμπέτηδες*, καθώς τους λένε, καθώς μιλούν *μουσμπέτικα*, ντόρτικα. Πλατύτερη σχετικά διάδοση έχει το ντόρτικο τζάλα 'φεύγα', στην παροιμιώδη φράση «τζάλα στο Πλατανόρεμα», που πολλοί τη μεταχειρίζονται ακόμη χωρίς πια να ξέρουν την αρχική της σημασία.

5. Πώς και γιατί γεννήθηκαν

Μερικά λόγια ακόμη σχετικά με την αιτία και τον τρόπο που γεννήθηκαν τα ντόρτικα, ίσως να μην μπορούμε να πούμε πως κανονικά οι μουσικές γλώσσες με άφθονα ξένα στοιχεία γεννιούνται στα χείλη ξενόφωνων (μα και δίγλωσσων καθώς εξηγώ παρακάτω) κοινωνικών ομάδων, γιατί στα γνωστά μου παραδείγματα από τα συνηθισμένα ιδιώματα που διαμορφώθηκαν σε άλλους ευρωπαϊκούς λαούς μπορεί να πιστοποιηθεί η συμμετοχή μονάχα των ξενόφωνων στη γένεσή τους –έτσι η συμμετοχή των Εβραίων και έπειτα και των Ασιγκανων στις γερμανικές Gaunersprachen ή των Ασιγκανων στ' αγγλικά cant, για να περιοριστώ στα χαρακτηριστικότερα από τα γνωστότερα και γνωστά μου παραδείγματα. Όπως και να είναι όμως, τα ντόρτικα μας παρουσιάζουν το καθαρότερο και τυπικότερο παράδειγμα μουσικής γλώσσας που διαμορφώθηκε από ξενόγλωσσους αποκλειστικά με ξένα στοιχεία. Γιατί οι μουσμπέτηδες ή ντόρτηδες έχουν αναμφισβήτητα τσιγκάνικη την καταγωγή τους και η κρυφή τους γλώσσα είναι και αυτή τσιγκάνικη.

Ως προς το δεύτερο αυτό, δε μένει καμιά αμφιβολία ύστερα απ' όσα έδειξα παραπάνω. Οι λίγες λέξεις που μπορεί να παρετυμολογήθηκαν κατά τα ελληνικά δυναμώνουν τον τσιγκάνικο αρχικό χαρακτήρα της μουσικής γλώσσας, ενώ όσες απομένουν, και αν ακόμη τις υποθέταμε όλες τους ξένες και μη τσιγκάνικες, δεν μπορούν να τον αλλάξουν.

Όσο για το πρώτο, την *καταγωγή των ντόρτηδων από τους Ασιγκανους*, κι αν ακόμη δεν είχαμε την ιδιαίτερή τους γλώσσα, ανεξήγητη αλλιώς, έχομε κοντά σε όσα παρατήρησα παραπάνω πολλαπλές αποδείξεις. Και αν περιοριστούμε στο βιβλίο του θείου μου Αλ. Πασπάτη, που ανέφερα παραπάνω, για τους Ασιγκανους της Τουρκίας και της Βαλκανικής, βρίσκομε διάφορες αναλογίες με τους ντόρτηδες μας στις ασχολίες τους, στη θέση των χριστιανών απέναντί τους κ.ά. Αξίζει μάλιστα να σημειώσω εδώ πως οι Ασιγκανοί που τραγουδούν σαν πλανόδιοι μουσικοί στα πανηγύρια των χριστιανών και των μουσουλμάνων, έκαναν, καθώς μας πληροφορεί ο Πασπάτης (ό.π., 277) μερικές δικές τους λέξεις για να μην τους καταλαβαίνουν οι ξένοι. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη, χωρίς βέβαια άλλη αποδειχτικότητα, για την αναλογία του με όσες δυσκολίες δοκίμασα εγώ στην πρώτη μου προσπάθεια να γνωρίσω τα ντόρτικα, ό,τι διηγείται ο Baudincourt πως έπαθε, όταν και αυτός θέλησε να μελετήσει τα τσιγκάνικα των Πυρηναίων. Καθώς διηγείται στο βιβλίο του [...] μόνο μία συνομιλία κατάφερε να έχει με δυο γύφτισσες. Τις εμπόδισαν ύστερα οι δικοί τους, που φοβήθηκαν πως ήταν αντιπρόσωπος τάχα του κράτους, σταλμένος να μάθει τη γλώσσα τους και να προδώσει τα μουσικά της φυλής τους.

Πώς θα φανταστούμε τώρα *πως γεννήθηκαν τα ντόρτικα*;

Στα χρόνια που προχωρούσε η γλωσσική τουλάχιστον αφομοίωση των Ασιγκανων έχομε να υποθέσουμε μια *εποχή διγλωσσίας*, που ένα τους μέρος τουλάχιστο, από τους άντρες ιδίως, μιλούσαν κοντά στη μητρική τους γλώσσα και τα ελληνικά. Η διγλωσσία αυτή, μεταφέροντας σιγά σιγά το κέντρο του βάρους στην επίκτητη νεομάθητη γλώσσα, καταλήγει σ' αυτής την αποκλειστική χρήση στις περιστάσεις που αυτή κατισχύει ολοκληρωτικά –γιατί έχομε βέβαια και τις περιπτώσεις που η τελειωτική καθυπερτέρηση απομένει στην πρώτη γλώσσα, καθώς λ.χ. έγινε με τους Έλληνες Ρωμαίους, που αν και *Ρωμιοί* όμως δεν εκλατινίστικαν.

Στους χαλκιάδες του Καρπενησιού νίκησε η ελληνική γλώσσα. Εγκατεστημένοι στην Ευρυτανία από καιρό απομονώθηκαν από τους παλιούς των ομογλώσσους, που βρίσκονται ακόμη σε πολλά μέρη της Ελλάδας, έτσι –για την Αιτωλία– στο Μεσολόγγι, στο Αιτωλικό, τους Ληξάτες, το Αγρίνιο, τη Λουδοβίτσα, έπειτα στην Πάτρα και σε άλλα μέρη. Ένας μάλιστα Γύφτος από το Κεφαλόβρυσσο (της Τριχωνίας) που τον βρήκα κληρωτό στο Μεσολόγγι και του γύρευα

πληροφορίες για τα τσιγκάνικα, τη μητρική του γλώσσα, σχετικά με τα ντόρτικα, μου αποκήρυξε τους Γύφτους του Καρπενησιού: «Δεν έχουμε συγγένεια με δαύτους» μου είπε: «εκείνοι είναι Τουρκόγυφτοι». –Όσο με πληροφορήσαν στο Καρπενήσι πως τα ντόρτικα τα έχουν και οι Γύφτοι του φθιωτικού κάμπου.

Όποιο και να είναι όμως το τελικό αποτέλεσμα από τη σύγκρουση αυτή μεταξύ των δύο γλωσσών, η νίκη δεν είναι συνήθως απόλυτη για τη νικήτρια, ή τουλάχιστον ένας από τους σταθμούς στο δρόμο προς την τελική εποχή της καθαρής μονογλωσσίας δείχνει σημαντική ανάμειξη. Γιατί στην ψυχή των δίγλωσσων ανθρώπων της μεταβατικής εποχής αρχίζουν ν' ανακατώνονται –όποια κι απ' τις δυο γλώσσες και αν μιλούν– ετερόγλωσσα λεξιλογικά και μορφολογικά ακόμη στοιχεία, και ενώ η ανάμειξή τους δεν μπορεί να έχει για αποτέλεσμα τη δημιουργία τρίτης γλώσσας με ίσα στοιχεία από τις δύο παλιές, κατορθώνεται ώστε εκείνη από τις δύο τους που απομένει νικήτρια να παρασύρει από την άλλη στον οργανισμό της και να διατηρήσει, για καιρό τουλάχιστο, δάνεια στοιχεία από τη νικημένη.

Έτσι και για τη *μεταβατική εποχή του εξελληνισμού των Ατσιγκανων*, έχουμε να υποθέσουμε πως η μητρική τους γλώσσα, ανακατωμένη ήδη από πρωτύτερα με αρκετά ελληνικά στοιχεία, πήρε μέσα της ακόμη περισσότερα, ενώ συγχρόνως οι Γύφτοι που άρχισαν να μιλούν και ελληνικά ανακάτωναν σ' αυτά άφθονα τα τσιγκάνικά τους –τόσο περισσότερα όσο λιγότερο αποτελειωμένος ήταν ο εξελληνισμός τους. Αν είχαν κατορθώσει ν' αντισταθούν αποτελεσματικότερα στον τελειωτικό τους εξελληνισμό –αν ιδίως δεν τους έπεφτε τόσο ακαταγώνιστη η δύναμη του ελληνικού κόσμου που απλωνόταν απέραντος και χωρίς χρονικό τέλος γύρω στο μικρό τους κύκλο– θα ήταν αδύνατο να είχαμε στο τέλος για γλώσσα τους, εξελληνισμένο πάντα, ιδίωμα ελληνικό με αρκετά τσιγκάνικα στοιχεία λεξιλογικά, φωνητικά, τυπικά, συνταχτικά. Οι κοινωνικοί όμως και γλωσσοκοινωνικοί όροι δείχτηκαν λιγότερο ευνοϊκοί σε μια τέτοια εξέλιξη κι έτσι ο εξελληνισμός τους προχώρησε σε τέλεια ίσως αφομοίωση.

Και όμως ο εξελληνισμός των Γύφτων αυτών δεν ήταν τόσο απόλυτος για όλες τις διευθύνσεις, ούτε έλειψαν οι κοινωνικοί λόγοι που απαιτούσαν να διατηρηθούν ας είναι και λίγα μόνο στοιχεία της προγονικής τους γλώσσας: και την απόδειξη μας τη δίνουν ίσια ίσια τα ντόρτικα. Διατηρήθηκαν αυτά από τη μεταβατική εκείνη εποχή, από την ανάγκη *να μην τους καταλαβαίνουν οι γύρω τους άνθρωποι*. Αν είδαμε παραπάνω να αισθάνονται οι Ατσιγκανοί την ανάγκη αυτή όταν ακόμη η μητρική τους γλώσσα τους κατοχύρωνε με αρκετή ασφάλεια απέναντι των κοινωνικών ομάδων που είχαν αντίθετα μ' αυτές συμφέροντα, είναι αυτονόητο πως θα την ένοιωθαν πολύ εντονότερα τώρα που οι απώτεροι κοινωνικοί λόγοι προκαλούσαν τον εξελληνισμό τους, αναγκάζοντάς τους ν' αποδεχτούν τη γλώσσα της χώρας, που μ' αυτήν πια ένωσαν την τύχη τους. Καταλαβαίνουμε την ανάγκη αυτή άμα συλλογιστούμε την ιδιαίτερη ψυχολογία των Ατσιγκανων, που δυσκολεύονταν ν' αναγνωρίσουν ανεπιφύλαχτα στη γη αυτή την κοινή πατρίδα, που τους έτρεφε με όλους τους νέους ομογλώσσους, τη νιώθουμε όταν βλέπουμε και σήμερα ακόμη την εχθρική κάπως επιφύλαξη που διατηρούν απέναντί τους οι ελληνόγλωσσοι σύνοικοί τους, τη μαντεύουμε και από το περιστατικό ακόμη που μεταχειρίζονται μια κρυφή γλώσσα: τέλος μας την πιστοποιούν μόνοι τους, όταν τύχει και τους ρωτήσουμε τι τη χρειάζονται και για ποιο σκοπό την έχουν.

«Την καταγωγή μας» μου έλεγε ο νέος βιολιντζής, «την έχουμε καθαυτό ελληνική. Μα την έχουμε μπαστάρδικη τη γλώσσα για να μη μας καταλαβαίνει ο κόσμος». —«Τι τη θέλετε τη γλώσσα αυτή»; ρωτούσα ένα χρυσικό. «Κυρίως για τα συμφέροντά μας» ήταν η απάντηση. — «Στο γλέντι» μου έλεγε ο βιολιντζής, ο δάσκαλός μου των ντόρτικων. «Μας χρησιμεύουν στα βαρέματα, στους γάμους, στα πανηγύρια». Και είναι τα γλέντια κυριότατη βιοποριστική πηγή για τους Γύφτους. Όχι βέβαια η μόνη. Μα μήπως δεν έχει και αλλού τα «συμφέροντά» του; Και δεν είχε άδικο ο νεαρός μου δάσκαλος, όταν στην ερώτησή μου: «πού τη βρήκατε τη γλώσσα αυτή; ... από πού την πήραν οι πρόγονοί σας;» μου απάντησε, αν και αρνήθηκε κάθε σχέση των ντόρτηδων με τους Τσιγκάνους: «Την έβγαλαν μονάχοι τους, από τον προσπαππούλη μας ακόμη».

Κι έτσι έρχομαι σ' ένα τελευταίο ζήτημα, πώς την έβγαλαν τη γλώσσα αυτή οι γύφτοι, δηλαδή *πώς άρχισαν να μιλούν τα ντόρτικα* –γιατί νομίζω πως τη συνειδητή συμμετοχή των ντόρτηδων στη γένεσή τους πρέπει να τη φανταστούμε περιορισμένη στο ελάχιστο δυνατό όριο (τουλάχιστο σχετικά με τα τσιγκάνικα στοιχεία των ντόρτικων).

Την ανάγκη της μυστικής γλώσσας, αν παραδεχτούμε τους άλλους κοινωνικούς και ψυχολογικούς όρους μόνιμους και ισοδύναμους σε όλες τις εποχές, πρέπει να την υποθέσουμε όλο και μεγαλύτερη όσο προχωρούσε ο εξελληνισμός των ντόρτηδων και απειλούσε να τους αφομοιώσει πέρα πέρα στο ελληνικό περιβάλλον. Πριν όμως σβήσουν μέσα στα επίκτητα ελληνικά των Γύφτων τα τελευταία στοιχεία της μητρικής τους γλώσσας και χαθεί έτσι ο γλωσσικός φραγμός που χώριζε ακόμη τους ντόρτηδες από τους νέους των ομογλώσσους, μα και που τους δυνάμωνε στη μειονεκτική αδυναμία απέναντί τους, κρυσταλλώθηκαν σε μια στοιχειώδη μυστική γλώσσα με περιορισμένη χρήση και έκταση, όσα από τα στερνά εκείνα λείψανα χρειάζονταν για να εκφράσουν ακριβώς όσα ανταποκρίνονταν στις σύγχρονές τους ανάγκες.

Η διατήρηση και καθιέρωση αυτή των ντόρτικων ήταν το φυσικότερο πράγμα που μπορούσε να γίνει. Γιατί να καταφύγουν οι εξελληνισμένοι ντόρτηδες, για την κρυφή του συνεννόηση, στη νεομάθητή τους γλώσσα, τα ελληνικά, δίνοντας λ.χ. νέες σημασίες στους τύπους της ή μετατρέποντας στις λέξεις της τη φωνητική τους μορφή, ή γιατί να πάνε να δανειστούν συστηματικά από τίποτε άλλες ξένες γλώσσες που θα τύχαινε ν' ακούονται γύρω τους, αφού όσα χρειάζονταν για να μην τους καταλαβαίνουν υπήρχαν έτοιμα σε μια γλώσσα δική τους, που ακόμα και μέσα στη νέα τους γλώσσα δεν μπορούσαν να την αποξεχάσουν, τη γλώσσα της μητέρας τους ίσως ακόμη, της γυναίκας που με τη συντηρητική της προσαρμογή στα περασμένα έμεινε συχνά με τη γλώσσα της ο τελευταίος αντιπρόσωπος και μάρτυρας μιας ιστορίας που θα 'σβηνε στη θύμηση της νέας γενεάς; και για να φανεί καλύτερα το πράμα σ' ένα παράδειγμα: Έλεγαν οι Ατσιγκανοί στη μητρική τους γλώσσα ο *dui raklé* 'τα δύο αγόρια', *repéla e rakléske* 'λέει στο αγόρι', *djálás ko drom* 'πήγαινε στο δρόμο σου' κτλ. Οι εξελληνισμένοι αργότερα Γύφτοι έλεγαν πριν ακόμη αφομοιωθούν τελειωτικά, ανακατώνοντας ακόμη τα ελληνικά τους, τις αντίστοιχες φράσεις έτσι: *τα ντούι τα ρακλέ* (ανάλογα παραδείγματα παρουσιάζουν όσοι φραγκοελληνίζουν σήμερα), *πχιενέλα στο ρακλό* (το *ρακλό* κλίνεται πια σαν ελληνική λέξη, ενώ το *πχιενέλα* 'λέει' στα τσιγκάνικα, μένει άκλιτο, χωρίς να συμμορφωθεί με τους ελληνικούς σχηματισμούς), *τζάλα το δρόμο σου* 'πήγαινε στο δρόμο σου'. Οι φράσεις ακριβώς αυτές διατηρήθηκαν για τη μυστική συνεννόηση ως σήμερα, όταν ο πιο προχωρημένος εξελληνισμός τις εξαφάνισε από την καθημερινή συνομιλία.

Λίγες φράσεις συνθηματικές σε μια γωνιά της ελληνικής γης πόσα προβλήματα δεν κρύβουν και πόσα ζητήματα δεν θα μπορούσαν να διαφωτίσουν. Περισσότερα πρέπει να προσδοκούμε από τη συστηματική και συνολική συλλογή των συνθηματικών γλωσσών της πατρίδας μας, τόσο για την ιστορία των ξένων φυλών που εποίκισαν στην ελληνική γη, όσο για την ελληνική λαογραφία και γλώσσα, καθώς και για τα γενικότερα ζητήματα σχετικά με τη γλωσσική ανάμειξη και τις ψυχολογικές προϋποθέσεις των συνθηματικών γλωσσών.

[12] Βλ. Δαγκίτσης, Κ., *Λεξικό της λαϊκής*, 1967·

Καπετανάκης, Βρ, *Λεξικό της πιάτσας*, 1967·

Παπαζαχαρίου, Ε., *Λεξικό της ελληνικής αργκό*, 1999 και άλλα.

Ακόμη και οι πιο προσεγμένες από τις εργασίες αυτές παρουσιάζουν σημαντικά μειονεκτήματα (σύγχυση γενικού και διαλεκτικού λεξιλογίου, άστοχες ερμηνείες λέξεων κ.ο.κ.).

[13] **Κείμενο 7:** Κοντοσόπουλος, Ν. 1988. *Γλωσσικός Άτλας της Κρήτης*. Ηράκλειο, sel. 20-29.

©

Πρόλογος

Η ελληνική είναι η μόνη ευρωπαϊκή γλώσσα που η διαλεκτική της πολυμορφία δεν έχει ακόμη χαρτογραφηθεί. Ο παρών γλωσσικός Άτλας της Κρήτης είναι το πρώτο έργο του είδους στην ελληνική γλωσσική βιβλιογραφία και συνοδεύεται από τη θερμή ευχή ν' αποτελέσει το πρώτο βήμα για τη χαρτογράφηση των διαλέκτων ολόκληρου του ελληνόφωνου χώρου.

Από τα πρώτα χρόνια της υπηρεσίας μου στο «Κέντρο συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας» της Ακαδημίας Αθηνών με απασχόλησε η κρητική διάλεκτος και με την πάροδο του χρόνου, καταγράφοντας λέξεις και φράσεις από το στόμα διαλεκτοφώνων Κρητικών, είχα καταρτίσει πλουσιώτατο αρχείο κρητικών διαλεκτικών λέξεων με σκοπό την

έκδοσι λεξικού της διαλέκτου της μεγαλονήσου. Αργότερα, η επεξεργασία του υλικού αυτού μου γέννησε την ιδέα της παρασκευής ενός γλωσσικού άτλαντος της Κρήτης, αφού με έπεισε για την ανάγκη, τη δυνατότητα και τη χρησιμότητα του εγχειρήματος. Πράγματι, ένας αριθμός αντικειμένων και αφηρημένων εννοιών δεν δηλώνεται με την ίδια λέξι σ' όλη την έκταση της Κρήτης, ενώ τα γνωστά, όπως και πολλά άγνωστα μέχρι τότε ή παραμελημένα από τους διαλεκτολόγους φωνητικά και μορφολογικά φαινόμενα της κρητικής διαλέκτου περίμεναν τον σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό τους. Τις χαρακτηριστικότερες ενδοκρητικές λεξιλογικές διαφορές θέλησα να τις αποτυπώσω σε χάρτες, πράγμα που θα επέτρεπε, παράλληλα, και τη χάραξη, με μεγάλη προσέγγιση, των φωνητικών και μορφολογικών ισογλώσσων της διαλέκτου. Προηγούμενα σχετικά γλωσσογεωγραφικά κρητικά δημοσιεύματά μου στο περιοδικό «Αθηνά» και η διδακτορική διατριβή μου παρείχαν εχέγγυα για την αίσια έκβαση της εργασίας αυτής.

Επειδή το υλικό που είχα συγκεντρώσει προοριζόταν για λεξικογραφική παρουσίαση, στην οποία οι γεωγραφικές ενδείξεις για τη χρήση κάθε λέξεως είναι αδρομερείς, επικουρικά και μόνο προσφερόταν για γλωσσογεωγραφική εκμετάλλευση. Το ίδιο, ελάχιστα προσφερόταν για το σκοπό αυτό το κρητικό υλικό που περιέχεται στο αρχείο του «Κέντρου συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού». Παρέστη συνεπώς ανάγκη συστηματικής επιτόπιας έρευνας με ειδικό Ερωτηματολόγιο σε σημεία (χωριά και κωμοπόλεις της Κρήτης) επιλεγμένα με αυστηρά επιστημονικά γλωσσολογικά κριτήρια. Την έρευνα αυτή επραγματοποίησα αυτοπροσώπως κατά τους θερινούς μήνες των ετών 1960-1978. Συνεπλήρωσα έτσι τις απαντήσεις σε κατάλογο 315 εννοιών ρωτώντας φορείς της διαλέκτου ή ακούγοντας συζητήσεις διαλεκτοφώνων χωρικών σε 163 σημεία της μεγαλονήσου. Μετά τη συγκέντρωσι και την επεξεργασία του υλικού που εμάζεψα με τον τρόπο αυτό, επέλεξα για χαρτογράφηση 172 από τις 315 έννοιες που περιείχε το Ερωτηματολόγιό μου. Τους λόγους του περιορισμού αυτού του αριθμού των χαρτών του τόμου εκθέτω στην Εισαγωγή που ακολουθεί.
[...]

Η παρασκευή του Άτλαντος

A. Ερωτηματολόγιο. Έννοιες που δεν χαρτογραφήθηκαν

Ο αριθμός των εννοιών που δεν εκφράζονται με την ίδια λέξι στα διάφορα διαμερίσματα της Κρήτης είναι σήμερα περιορισμένος, παρά τους αντίθετους πάνω στο θέμα αυτό ισχυρισμούς των πολλών. Τα περισσότερα αντικείμενα του καθημερινού βίου και οι περισσότερες αφηρημένες έννοιες έχουν –και είχαν ανέκαθεν– την ίδια ονομασία σ' ολόκληρη την Κρήτη. Οι έννοιες που παρουσιάζουν γλωσσογεωγραφικό ενδιαφέρον και τις οποίες περιέλαβα στο Ερωτηματολόγιο του Άτλαντος φρόντισα να είναι γνωστές και να χρησιμοποιούνται στον αβίαστο λόγο του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού του νησιού και όχι μόνο στο λόγο των υπερηλίκων. Με τον τρόπο αυτό περιώρισα κάπως τον παρελθοντολογικό χαρακτήρα που αναπόφευκτα παρουσιάζουν οι διαλεκτολογικές εργασίες.

Η ραγδαία αλλαγή του τρόπου ζωής στην ύπαιθρο και η εγκατάλειψη των παραδοσιακών μορφών του λαϊκού βίου είναι οι αιτίες που κατέστησαν μάταιη σήμερα στην Κρήτη την αναζητησι γλωσσογεωγραφικών λεπτομερειών στο αγροτικό λεξιλόγιο. Για το λόγο αυτό περιέλαβα στο Ερωτηματολόγιο του Άτλαντος ελάχιστες ονομασίες φυτών, ζώων, πτηνών, αγροτικών εργαλίων, νόσων και παλαιών οικιακών σκευών, και μόνο κοινότατους όρους της λαϊκής ενδυμασίας και της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Σε παλαιότερες εποχές, κατά τις πληροφορίες μου, το σχετικό με τα θέματα αυτά λεξιλόγιο παρουσίαζε αρκετές κατά τόπους διαφορές.

Η επιτόπια γλωσσοσυλλεκτική εργασία με βάση το Ερωτηματολόγιό μου απεκάλυψε την έκταση της υποχωρήσεως των ιδιωματικών στοιχείων: εξαφάνισι τοπικών λέξεων, προσαρμογή του κλιπικού συστήματος ονομάτων και ρημάτων στη μορφολογία της αστικής Κοινής, εξαφάνισι κρητικών συντακτικών φαινομένων. Οι απαντήσεις σε πολλά ερωτήματά μου ήσαν ασαφείς και συγκεχυμένες. Πολλές φορές δεν έπαιρνα απάντησι επί ενός ερωτήματος σε αρκετά σημεία ερεύνης. Ας σημειωθεί ότι λέξεις και τύποι που κατέγραψα πριν από 22 χρόνια, όταν άρχισα το συλλεκτικό έργο, είχαν πια ξεχαστή όταν, σε πρόσφατη προσπάθεια για λύσι ωρισμένων αποριών μου, αναζητούσα τις ίδιες έννοιες στον ίδιο χώρο. Το γεγονός αυτό περιώρισε σημαντικά τον αριθμό των χαρτών του Άτλαντος, ενώ η απουσία ενόργανων φωνητικών δεδομένων για τις τοπικές αποχρώσεις των ιδιαζόντων κρητικών φθόγγων (πρβλ. τον πίνακα φασματογραφημάτων στον παρόντα τόμο) εστέρησε πολλούς χάρτες του έργου από πολύτιμες φωνητικές λεπτομέρειες.

Το Ερωτηματολόγιο του Άτλαντος δημοσιεύεται εδώ με τις έννοιες καταχωρημένες αλφαβητικά, ενώ κατά την επιτόπια συλλεκτική εργασία η κατάταξή τους ήταν κατά σημασιολογικές ομάδες. Η ονομασία κάθε έννοιας είναι στην κοινή νεοελληνική. Σε μερικές περιπτώσεις όμως προτιμήθηκε η λόγια ονομασία για να αποφευχθεί τυχόν σημασιολογική σύγχυσι. Με ημίμαυρα τυπογραφικά στοιχεία αναγράφονται όσες έννοιες έχουν χαρτογραφηθή. Οι έννοιες που δεν χαρτογραφήθηκαν είναι:

α) εκείνες για τις οποίες, λόγω της υποχωρήσεως της διαλέκτου, δεν στάθηκε δυνατόν να λάβω σαφείς απαντήσεις σ' ένα μεγάλο αριθμό σημείων ερεύνης και

β) εκείνες που η ονομασία τους υπάγεται σε μία από τις τρεις ακόλουθες περιπτώσεις:

1. Ονομασία παγκρήτια που διαφοροποιείται κατά τόπους μόνο ως προς τον φθόγγο λ (+ α,ο,ου) που περιέχει. Π.δ. οι λέξεις *μουρέλο* (νεόφυτο ελιάς), *έγγαλος* (γαλακτοφόρο ζώο), *σύλλαθος* (κάτι το εντελώς λανθασμένο).
2. Ρήμα με α' συνθετικό την πρόθεση *αν*, η οποία στην ανατολική Κρήτη παίρνει τη μορφή *ανε-*, π.χ. *ανακατώνω/ανεκατώνω*, *αναχαράσσω/ανεχαράσσω*.
3. Θηλυκά ουσιαστικά που στην κοινή νεοελληνική λήγουν σε *-ιά*. Η κατάληξι αυτή σ' ένα μεγάλο μέρος της δυτικής Κρήτης έχει τη μορφή *-έ*, ενώ στην ανατολική Κρήτη παίρνει τη μορφή *-ά*, όταν προηγείται το σύμφωνο ρ, π.χ. *απιδιά / απιδέ* (αχλαδιά), *μεριά / μερέ/μερά*. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι έννοιες *κλοσιά*, *κοπριά βοδιού*, *μαστός ζώου*, *σφύριγμα* και *χούφτα* του Ερωτηματολογίου.

Τη γεωγραφική έκτασι των τριών παραπάνω φαινομένων μπορεί να παρακολουθήση ο ενδιαφερόμενος σε συνθετώτερους ονομασιολογικούς χάρτες του Άτλαντος [...].

Δίπλα στις περισσότερες έννοιες που δεν χαρτογραφήθηκαν δίνω σε φωνητική μεταγραφή με τα γράμματα του φωνητικού αλφαβήτου της Διεθνούς Φωνητικής Ενώσεως (Association Phonétique Internationale) όσες κρητικές ονομασίες τους κατέφρασα, όταν συγκέντρωνα το υλικό για τον Άτλαντα. Πολλές απ' αυτές συνοδεύονται από το όνομα του χωριού ή της περιοχής όπου τις άκουσα. Η γεωγραφική αυτή δήλωσι δεν αποκλείει ευρύτερη εξάπλωσι της σχετικής ονομασίας, όπως και η απουσία γεωγραφικής ενδείξεως δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι η αντίστοιχη λέξι έχει παγκρήτια διάδοσι.

[...]

Τρόπος παρουσιάσεως των Χαρτών του Άτλαντος

Πάνω στους χάρτες οι λέξεις απεικονίζονται με έγχρωμα σύμβολα που επεξηγούνται στο συνημμένο υπόμνημα. Στους συνθετώτερους χάρτες φρόντισα, όσο επέτρεπε η χαρτογραφική τεχνική, να υπάρχη μια εσωτερική σχέσι ανάμεσα στα διάφορα σύμβολα: κάθε ονομασία παριστάνεται με σύμβολο διαφορετικού χρώματος και κάθε φωνητική ή μορφολογική παραλλαγή μιας λέξεως με διαφορετικό γεωμετρικό σχήμα του ίδιου χρώματος. Σε περίπτωση που σε δεδομένο σημείο ερεύνης ευχρηστούν δύο ή περισσότεροι τύποι (ή και όροι), αποτυπώθηκαν όλοι πάνω στον χάρτη, αλλά τα αντίστοιχα σύμβολα έχουν μικρότερο μέγεθος για να εξοικονομηθή χώρος. Ο αναγνώστης των χαρτών πρέπει να έχη κατά νουν ότι η απεικόνισι ωρισμένης απαντήσεως (λέξεως ή τύπου) σε δεδομένο σημείο ερεύνης δεν σημαίνει πάντοτε και κατ' ανάγκην ότι οι κάτοικοι του τόπου εκείνου αγνοούν το συνώνυμο που ευχρηστεί σ' άλλα μέρη της Κρήτης.

Στο υπόμνημα των χαρτών οι διαλεκτικές λέξεις δίδονται σε φωνητική μεταγραφή με το αλφάβητο της Διεθνούς Φωνητικής Ενώσεως, αφ' ενός γιατί αυτός ο τρόπος επικρατεί σ' όλους σχεδόν τους σύγχρονους ξένους γλωσσικούς άτλαντες και αφ' ετέρου γιατί έτσι ευκολύνεται η παρακολούθησι των φωνητικών αλλοιώσεων που η ιστορική γραφή της νεοελληνικής τις συγκαλύπτει. Ο φωνητικά μεταγραμμένες λέξεις δεν μπαίνουν μέσα σε αγκύλες και το τονιζόμενο φωνήεν δηλώνεται με μαύρο στοιχείο (αντί κάθετης γραμμής μπροστά από την τονιζόμενη συλλαβή) χάριν απλουστεύσεως των πραγμάτων.

Ο τίτλος του κάθε χάρτη είναι η ονομασία της αντίστοιχης έννοιας στην αθηναϊκή κοινή. Σε μερικές περιπτώσεις, για μεγαλύτερη σαφήνεια ή επειδή δεν υπάρχει αντίστοιχη λέξι στην αστική κοινή, ο τίτλος αυτός δόθηκε στην καθαρεύουσα. Σαν υπότιτλος, με μικρότερα στοιχεία, έχη δοθή η αντίστοιχη γαλλική λέξι ή έκφρασι.

Τα σύμβολα του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου που χρησιμοποιούνται για την απόδοσι των ελληνικών φθόγγων είναι τα εξής (στην παρένθεσι το αντίστοιχο γράμμα ή δίγραμμα της ελληνικής γραφής):

a (α) ε (ε,αι) i (ι, η, υ, οι, ει, υι, η) o (ο,ω) u (ου) p (π) t (τ) k (κ) c (κ + ε,ι) b (μπ) d (ντ) g (γκ, γγ) ʒ (γκ + ε,ι) v (β) f (φ) ð (ð) θ (θ) γ (γ) x (χ) ç (χ+ ε,ι) j (γ+ ε,ι) l (λ) s (σ) z (ζ) r (ρ) m (μ) n (ν) ɲ (νι + φωνήεν) λ (λι + φωνήεν)

Για την παράσταση των κρητικών αλλοφώνων των συμφώνων l, c, ç, j (βλ. τα δημοσιεύμενα φασματογραφήματά τους) και ʒ χρησιμοποιώ τα συμβολικά γράμματα: (λ υπερωϊκό) (λ υπερωϊκό που μετέχει του ρ) ć (ιδιάζον c) ç̣ (ιδιάζον ç) j̣ (ιδιάζον j) ʒ̣ (ιδιάζον ʒ).

Για τεχνικούς λόγους οι χάρτες του Άτλαντος έχουν χωριστή σε τρεις ομάδες, ανάλογα με το αν παρουσιάζουν διχρωμία, τριχρωμία ή τετραχρωμία. Σε κάθε ομάδα η κατάταξι των χαρτών είναι αλφαβητική με βάσι τη λέξι-τίτλο του κάθε χάρτη ή τη λέξι που φέρνει το βάρος της εννοίας στις περιπτώσεις περιφραστικών τίτλων. Έτσι, π.χ. ο χάρτης που έχει τίτλο τη φρ. *δε με βολεύει* καταχωρήθηκε στο γράμμα β με βάσι το ρ. *βολεύει*. Ο χάρτης της εννοίας *έγινε τύφλα στο μεθύσι* δεν καταχωρήθηκε στο τ, αφού η λέξι *τύφλα* φέρει το βάρος της σημασίας της περιφράσεως, αλλά στο ε, με βάσι το ρήμα *έγινε*, γιατί η μονολεκτική εκφορά της εννοίας στη διάλεκτο έχει ρηματική μορφή.

Για την ανεύρεσι ενός χάρτη ο χρήστης του έργου καλείται να ανατρέξει πρώτα στον Πίνακα των χαρτογραφημένων εννοιών (σελ.57).

Όπως θα παρατηρήση ο αναγνώστης, στη χαρτογράφησι τηρήθηκε η αρχή της απεικονίσεως του υλικού αναλυτικά, όπως ακριβώς καταγράφηκε στις απαντήσεις στο Ερωτηματολόγιο, δηλ. όχι κατά σημασιολογικές ενότητες ή κατά φωνητικά ή μορφολογικά φαινόμενα. Έτσι, βλέπομε πάνω στον ίδιο χάρτη ρηματικούς τύπους αορίστου δίπλα σε ενεστωτικούς, ρηματικές ονομασίες δίπλα σε ονοματικές, περιφραστικές εκφράσεις δίπλα σε μονολεκτικές ονομασίες εννοίας ή αντικειμένου ή, τέλος, ονομασίες που δεν έχουν όλες απόλυτο σημασιολογικό ταυτισμό.

Τέλος, οφείλω να δηλώσω ότι στον Άτλαντα ακολούθησα, με λίγες αποκλίσεις, την ορθογραφία που εφαρμόζεται στους τόμους του «Ιστορικού Λεξικού της νέας ελληνικής» της Ακαδημίας Αθηνών.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
'je revizija'

● γαζινο

● λαζινο

● λαζινο

○ μετ'αίριζο